

Islamsko nasljedno pravo u evropskom kontekstu: pravna prilagodba i sociokulturni izazovi u fikhu Evropskog vijeća za fetve i istraživanja

Nedim Begović

Univerzitet u Sarajevu - Fakultet islamskih nauka

nedim.begovic@fin.unsa.ba orcid.org/0009-0006-2868-5613

Sažetak

Ovaj članak istražuje kako Evropsko vijeće za fetve i istraživanja (EVFI) pristupa složenom pitanju integracije islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu, razmatrajući pravne i sociokulturne izazove s kojima se susreće na tom putu. Predmet analize jesu tumačenja islamskih normi o nasljeđivanju koja su prezentirana u rezolucijama (*kararat*), stručnim pravnim mišljenjima (*fetava*) i preporukama (*tevsijjat*) EVFI-ja. Tvrdi se da EVFI posmatra integraciju islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu uglavnom kroz prizmu pravne prilagodbe, ne pokazujući dovoljnu osjetljivost prema sociokulturnim faktorima uključenim u proces integracije, što može rezultirati odsustvom adekvatne kontekstualizacije fikha u društvenoj stvarnosti (*el-vaki'*) evropskih muslimanskih zajednica.

Ključne riječi: islamsko nasljedno pravo, islamske norme, fikh manjina, Evropsko vijeće za fetve i istraživanja, pravna prilagodba, sociokulturni izazovi, evropski zakoni, evropski običaj

Uvod

U literaturi koja se bavi proučavanjem interakcije religijskog i sekularnog prava identifikovani su različiti modeli primjene šerijata, tj. islamskog normativnog sistema, unutar evropskih pravnih okvira. Oni se kreću u rasponu od priznanja šerijata kao posebnog prava muslimanske manjine, preko primjene šerijata kao nacionalnog prava muslimanskih rezidenata, do aktualizacije šerijatskih normi u okviru državnih sekularnih zakona.¹ Ostaci prvog modela, koji je stoljećima bio prisutan u nekoliko balkanskih država, vidljivi su danas jedino u Grčkoj. Na osnovu odredbi Lozanskog sporazuma iz 1923, islamsko pravo i dalje se primjenjuje na muslimansko stanovništvo u grčkoj regiji Zapadna Trakija u pitanjima ličnog statusa (brak, razvod i nasljeđivanje). Međutim, u januaru 2018. grčki parlament usvojio je zakon kojim je predvidio pravo pripadnika muslimanske manjine u Zapadnoj Trakiji da biraju između primjene odredaba grčkog Građanskog zakonika i islamskog nasljednog prava prilikom diobe zaostavštine. Iste godine Evropski sud za ljudska prava u predmetu *Molla Sali protiv Grčke* presudio je da bi negiranje mogućnosti izbora između primjene religijskog i građanskog prava predstavljalo oblik diskriminacije koja je zabranjena članom 14. Evropske konvencije o ljudskim pravima.² Kad je riječ o primjeni šerijata kao nacionalnog prava muslimanskih rezidenata, ona se ostvaruje kroz mehanizam međunarodnog privatnog prava, pod uvjetom da je o tome potpisan sporazum između određene evropske i muslimanske države.³ Treći model uključuje primjenu islamskih normi u skladu s ustavnim i zakonskim garancijama prava na slobodu religije ili dispozitivnim normama sekularnih zakona. Posebno je relevantan za fikh muslimanskih manjina (*fikh el-ekallijat el-muslime*), kontekstualnu islamsku jurisprudenciju koja, na temelju originalnih naučnih istraživanja, nastoji pružiti društveno relevantne odgovore na pitanja i izazove teološke i vjerskopravne naravi s kojima se susreću muslimanski pojedinci, institucije i zajednice u liberalnodemokratskim zapadnim društvima.

Evropsko vijeće za fetve i istraživanja (EVFI ili Vijeće) predstavlja vodeću ustanovu kolektivnog idžtihada koja je posvećena promoviranju i razvoju projekta fikha manjina. U svom radu, Vijeće se oslanja na priznate izvore šerijata (*mesadir eš-šeri'a*) i pravila klasične islamske pravne teorije (*usul el-fikh*), ali i sveukupno

1 V. npr. Nedim Begović, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi* (Sarajevo: El-Kalem, 2015), str. 178-253.

2 V. Maurits Berger, „The Last Shari'a Court in Europe: On Molla Sali v. Greece”, *Journal of Islamic Law*, 1:1 (2020), dostupno na: <https://journalofislamiclaw.com/current/article/view/berger>, pristupljeno 28. 4. 2024.

3 V. npr. Mosa Sayed, „The Accommodation of Minority Customs in Sweden: The Islamic Law of Inheritance as an Example”, *European Journal of Law Reform*, 12:3-4 (2010), str. 327-328.

islamsko pravno naslijeđe (*et-turas el-fikhi el-islami*). Istovremeno, Vijeće u svojim istraživanjima i rezolucijama naglašava važnost poznavanja lokalnih zakonskih okvira, kulturnih normi i društvenih okolnosti da bi se muslimanima pružile smjernice kako da prakticiraju svoju vjeru u harmoniji s evropskim društvima.⁴ Suštinski zadatak ovog tijela jeste da osigura ne samo pravnu prilagodljivost i relevantnost fikha nego i da ojača koheziju između muslimanskih zajednica u evropskom prostoru, pružajući primjer fleksibilnog i kontekstualno osjetljivog pristupa islamskom pravu.

U postojećoj literaturi izostali su naponi da se istraži tumačenje islamskih normi o nasljeđivanju u fikhu EVFI-ja.⁵ Ovaj članak istražuje kako Vijeće pristupa složenom pitanju integracije islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu, razmatrajući pravne i sociokulturne izazove⁶ s kojima se suočava u tom nastojanju. Predmet analize jesu tumačenja islamskih normi o nasljeđivanju koja su prezentirana u rezolucijama (*kararat*), stručnim pravnim mišljenjima (*fetava*) i preporukama (*tevsijjat*) EVFI-ja.⁷ Do sada je EVFI usvojio četiri rezolucije⁸ i pet fetvi⁹ te nekoliko ponovljenih preporuka koje se tiču tematike nasljeđivanja

4 V. Begović, *Vjerska sloboda*, str. 64-65, 68; EVFI, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-rabi'a va al-thalathin* [Završna deklaracija 34. redovnog zasjedanja], Istanbul, 11-15. novembar 2023; Alexandre Vasconcelos Caeiro, *Fatwas for European Muslims: The Minority Fiqh Project and the Integration of Islam in Europe* (doktorska disertacija), str. 206-211, 220-228.

5 U radu koristimo frazu „islamske norme” u značenju pravnih i religijsko-etičkih normi islama koje usmjeravaju društveno ponašanje muslimana uporedo sa državnim zakonima u evropskom kontekstu. Nasuprot tome, pojam „zakon” koristi se za označavanje normativnog sistema koji uživa državnu sankciju. Za razlikovanje pojmova „zakon” i „norme” v. Maleiha Malik, *Muslim Legal Norms and the Integration of European Muslims* (EUI Working Papers RSCAS 2009/29), str. 2; Harun Karčić, *Šerijat i pravni pluralizam u Evropi: Primjeri koegzistencije religijskog i sekularnog prava na Starom kontinentu* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2018), str. 32-33.

6 Termin „sociokulturni” koristi se u pravnim studijama koje manifestiraju antropološko usmjerenje u pravnoj nauci, naglašavajući važnost proučavanja interakcije između prava i društva, odn. prava i kulture za kritičko promišljanje o pravu ili pravnim normama. V. „Sociocultural Legal Studies (Law & Society)”, dostupno na: <https://www.rewi.hu-berlin.de/en/lf/l/bae/knowledge/law-and-society-legal-cultures>, pristupljeno 26. 12. 2024; Fikret Karčić, *Pravno-historijske studije* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016), str. 11-13. Pod sociokulturnim izazovima u ovom istraživanju podrazumijevaju se napetosti, konflikti ili poteškoće koje se javljaju u prilagođavanju, razumijevanju i integraciji različitih normi, vrijednosti, uvjerenja i praksi u evropskom društvenom i kulturnom kontekstu. Naprimjer, transformacija organizacije porodičnog života, ravnopravnost muškarca i žene, značajnije prisustvo međureligijskih porodica i dr. predstavljaju sociokulturne izazove za fikh muslimanskih manjina u evropskom kontekstu.

7 Terminološka odrednica „odluke EVFI (Vijeća)” u ovom članku obuhvata sve tri vrste dokumenata koje ova ustanova izdaje, tj. rezolucije, fetve i preporuke. Za pojašnjenje razlike između triju termina v. Begović, *Vjerska sloboda*, str. 66-67.

8 EVFI, Rezolucija br. 5/1, „Nasljeđivanje srodnika nemuslimana od strane muslimana”; Rezolucija br. 28/1 „Oporuka i zaostavština u šerijatu i državnom pravu”; Rezolucija br. 33/1, „Propisi o oporuci u korist roditelja i rođaka koji ne nasljeđuju, o oporuci u korist nasljednika i oporuci između muslimana i nemuslimana” i Rezolucija br. 33/2, „Nasljedstvo žene u islamu”. Prilikom citiranja odluka EVFI-ja, prvi broj označava broj redovnog zasjedanja ovog tijela, a drugi broj označava broj rezolucije, odn. fetve.

9 EVFI, Fetva br. 27/9, „Da li se porez na zaostavštinu tretira kao dug?”; Fetva br. 32/9, „Oporuka koja je suprotna šerijatu”, Fetva br. 32/10, „Da li naknada štete zbog nesreće (na radu) ulazi u zaostavštinu?” Preostale dvije fetve navedene su u fusnoti br. 11.

i oporuke.¹⁰ S izuzetkom dviju fetvi,¹¹ ove odluke relevantne su za razmatranje načina primjene i kontekstualizacije islamskog nasljednog prava u evropskim društvima. Treba spomenuti da je Vijeće posvetilo jedno zasjedanje ovoj temi. Radi se o 33. redovnom zasjedanju, koje je održano pod nazivom „Oporuka i nasljeđivanje između šerijata i evropskih zakona” u Istanbulu od 11. do 14. juna 2022.¹²

Na osnovu analize podataka prikupljenih iz primarnih izvora (rezolucije, fetve, preporuke) kao i pregleda relevantne literature, ovaj članak pruža odgovore na sljedeća istraživačka pitanja: (1) Koji su to opći modeli integracije islamskog nasljednog prava s evropskim pravnim sistemima za koje se EVFI zalaže? (2) Koji su to ključni izazovi pravne prirode s kojima se EVFI suočava u nastojanju da osigura integraciju islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu? (3) Da li i u kojoj mjeri evropski običaji, društvene prakse i kulturne percepcije imaju utjecaja na tumačenje islamskih normi o nasljeđivanju u fikhu EVFI-ja? (4) Koje su to konkretne prilagodbe koje je EVFI načinio kako bi kreirao pretpostavke za primjenu islamskog nasljednog prava u evropskim državama? (5) Kako EVFI tumači odnos između religijske pripadnosti i prava na nasljeđivanje u multikulturalnom kontekstu evropskih društava? i (6) U kojoj mjeri fetve EVFI-ja o nasljeđivanju i oporuci odražavaju ciljeve islamskog prava (*mekasid eš-šeri'a*)?

Članak se sastoji od uvoda, četiri poglavlja i zaključka. Prvo poglavlje postavlja teorijski okvir istraživanju, predstavljajući glavne ciljeve i metodološke odrednice u radu EVFI-ja i osnovne karakteristike islamskog nasljednog prava te identificirajući opće stavove Vijeća o integraciji islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu. Drugo poglavlje izdvaja ključne razlike između evropskih zakona i islamskog prava u pogledu nasljeđivanja i analizira pravnu prilagodbu za koju se Vijeće zalaže u cilju postizanja spomenute integracije; treće i četvrto poglavlje posvećeni su razmatranju sociokulturnih izazova integraciji islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom prostoru koje se posebno odražavaju kroz pitanja o odnosu između spolne ravnopravnosti i religijske raznolikosti, s jedne strane, i normi o nasljeđivanju, s druge strane, te načina na koji se one tretiraju u fikhu EVFI-ja.

10 V. npr. EVFI, „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-khamisa* [Završna deklaracija 5. redovnog zasjedanja]; „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin* [Završna deklaracija 33. redovnog zasjedanja], Istanbul, 11-14. juni 2022.

11 Riječ je o fetvama koje se bave pitanjima koja se mogu pojaviti u evropskom ili nekom drugom kontekstu, naime da li se sva imovina koja je bila u posjedu majke u trenutku njene smrti tretira kao njena zaostavština, bez obzira na to što neki njeni elementi nisu bili zvanično registrirani kao njeno vlasništvo, te da li je nasljednicima muslimanima dopušteno (halal) da prihvate zaostavštinu roditelja za koje postoji sumnja da su ga jednim dijelom stekli na nedopušten (haram) način. V. EVFI, Fetva br. 5/2, „Imovina koju iza sebe ostavlja supruga nakon svoje smrti”; Fetva br. 13/10, „Nasljeđivanje imovine za koju postoji sumnja u način njenog stjecanja”.

12 V. EVFI, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

U radu tvrdimo da EVFI integraciju islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu uglavnom posmatra kroz prizmu pravne prilagodbe, ne pokazujući dovoljno senzibilnosti prema društvenim i kulturnim izazovima koji se nameću u procesu integracije, što može rezultirati odsustvom adekvatne kontekstualizacije fikha u društvenoj stvarnosti (*el-vaki'*) evropskih muslimanskih zajednica, a potencijalno i narušavanjem integriteta islamskog normativnog učenja na nivou njegove primjene uslijed odsustva ravnoteže između nasljednih prava i finansijskih odgovornosti u muslimanskoj porodici.

1. Evropsko vijeće za fetve i istraživanja i mogućnosti primjene islamskog nasljednog prava u evropskim zemljama

Evropsko vijeće za fetve i istraživanja osnovano je 1997. godine s ciljem pružanja odgovora na pitanja islamske teološke i pravno-etičke naravi s kojima se susreću muslimanske manjine u evropskim zemljama.¹³ Težište svog interesa Vijeće usmjerava prema muslimanskim zajednicama imigrantskog porijekla u Zapadnoj Evropi i Sjevernoj Americi, kojima nastoji pružiti potrebne smjernice za društvenu i pravnu integraciju bez gubitka vjerskog, a u izvjesnoj mjeri i zasebnog kulturnog identiteta.¹⁴ Vijeće sebe definira kao „neovisnu, stručnu islamsku znanstvenu ustanovu koju čini skupina alima”.¹⁵ Da bi neka osoba postala članom Vijeća, ona mora posjedovati univerzitetsko islamsko/šerijatsko obrazovanje ili idžazetnamu meritorne uleme, poznavati arapski jezik, pridržavati se islamskih normi i adaba u svom ponašanju, imati boravište na tlu Evrope ili izražen interes za probleme muslimana u „neislamskim zemljama”, dobro poznavati propise šerijata i društvenu stvarnost, te dobiti podršku za članstvo u Vijeću apsolutne većine članova ovog tijela.¹⁶

Vijeće je sebi postavilo sljedeće ciljeve da: djeluje kao kohezioni faktor između muslimanskih učenjaka u evropskim zemljama kroz približavanje njihovih

13 Za više detalja o razlozima osnivanja, organizaciji i djelatnosti EVFI-ja v. Begović, *Vjerska sloboda*, str. 57-71.

14 A. March usmjerenost fikha manjina na „Zapad” tumači percepcijom posebnog liberalnog izazova koji sekularni politički sistemi Zapada predstavljaju za islamsku misao. V. Andrew March, „Sources of Moral Obligation to non-Muslims in the 'Jurisprudence of Muslim Minorities' (*Fiqh al-aqalliyyat*) Discourse”, *Islamic Law and Society*, 16:1 (2009), 34-94. A. V. Caeiro ovaj fenomen obrazlaže geopolitičkim razmatranjima, prije svega potrebom da se razvija snažno muslimansko prisustvo u globalnim centrima političkog odlučivanja koji se nalaze na zapadnoj hemisferi. V. Caeiro, *Fatwas for European Muslims*, str. 108.

15 Član 1, *Al-Nizam al-asasi li al-Majlis al-urubbi li al-ifta' wa al-buhuth* [Statut Evropskog vijeća za fetve i istraživanja], dostupno na: <https://www.e-cfr.org/النظام-الاساسي/>, pristupljeno 28. 12. 2024.

16 Begović, *Vjerska sloboda*, str. 61.

stavova o ključnim fikhskim pitanjima; prilagodi islamsku jurisprudenciju (fikh) za kontekst evropskih muslimanskih zajednica i uredi njihove odnose s evropskim društvima u svjetlu normi i ciljeva šerijata (*fi dav'i ahkam eš-šeri'a ve mekasidiha*); djeluje kao naučna ustanova koja će provoditi originalna istraživanja o problemima muslimana u Evropi radi iznalaženja rješenja koja će zadovoljiti istovremeno ciljeve šerijata (*mekasid eš-šer'*) i interese ljudi (*mesalih el-halk*) i prezentira muslimanima u Evropi, a naročito novim generacijama, izvorno islamsko učenje i ispravno tumačenje šerijata.¹⁷

Kada je riječ o metodologiji izdavanja fetve, Vijeće se oslanja na priznate izvore islamske jurisprudencije koji su široko tretirani u klasičnoj islamskoj pravnoj teoriji (*usul el-fikh*), kako one o kojima postoji saglasnost većine mezheba (Kur'an, sunnet, konsenzus/idžma' i pravna analogija/kijas), tako i izvore o kojima postoje različita stajališta u islamskim pravnim školama (pravna preferencija/*istihsan*, neodređeni interes/*el-masleha el-mursele*, pravna prevencija/*sedd ez-zero'i'*, načelo kontinuiteta/*istihsab*, običaj/*'urf*, mišljenja ashaba/*mezheb es-sahabi* i raniji vjerovazakoni/*šer'u men kablenu*).¹⁸

Opći metodološki principi koji bitno oblikuju identitet EVFI-ja, a ujedno treba da olakšaju kontekstualizaciju fikha u evropskom prostoru, kao suštinsku intenciju osnivanja ove ustanove, jesu: inkluzivni pristup naslijeđu islamskih pravnih škola i predmezhebskih učenjaka, poznavanje društvene stvarnosti (*ma'rife el-vaki'*), olakšavanje (*tejsir*) i ostvarenje ciljeva šerijata (*tahkik el-mekasid*).¹⁹ Mnoge od usvojenih rezolucija i fetvi Vijeća odražavaju tendenciju u savremenoj islamskoj jurisprudenciji koja se naziva „skolastičkim neotradicionalizmom”.²⁰ Ona podrazumijeva otvorenost prema cjelini islamske pravne tradicije (*et-turas el-fikhi el-islami*) radi pronalaženja precedenata koji se mogu adekvatno primijeniti na savremene probleme i izazove. Fikh muslimanskog prisustva na Zapadu (*fikh el-hudur el-islami fi el-garb*), shodno rezoluciji Vijeća usvojenoj na 34. zasjedanju, održanom 2023. godine, nalaže sintezu dvaju oblika idžtihada, izvornog, koji se oslanja na opće principe šerijata (*el-usul el-kullijje ve el-kullijjat et-tešri'ijje*) i preferencijalnog, koji podrazumijeva izbor i protežiranje (*el-ihhtijar ve et-terdzih*) mišljenja iz islamskog pravnog naslijeđa.²¹ Stječe se opći dojam da se Vijeće u dosadašnjem radu više oslanjalo na drugu formu idžtihada, što se može

17 Član 4, *Al-Nizam al-asasi*.

18 Begović, *Vjerska sloboda*, str. 64.

19 Član 30, *Al-Nizam al-asasi*. EVFI je na svom 34. zasjedanju, koje održano u Istanbulu od 11. do 15. novembra 2023. usvojilo nekoliko rezolucija, kojima je detaljnije predstavilo ove metodološke odrednice, npr. Rezolucija 34/3 „Idžtihad i slijeđenje mezheba u evropskom kontekstu”; Rezolucija 34/2 „Olakšavanje u fetvi i njegova ograničenja”; Rezolucija 34/1 „Idžtihad orijentiran ciljevima i društvenim implikacijama”; Rezolucija 34/7 „Eklekticizam u fikhu islamskog prisustva na Zapadu”.

20 V. Džasir Avde, *Intencije šerijata kao filozofija islamskog prava: sistemski pristup* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2012), str. 260-265.

21 EVFI, Rezolucija 34/6 „Selektivni idžtihad”.

djelimično objasniti potrebom da osnaži autoritet svoje jurisprudencije i poveća šanse za njeno prihvatanje u opštoj muslimanskoj javnosti kroz vezu s islamskom tradicijom.

Na značaj poznavanja i razumijevanja evropske društvene stvarnosti (*fikh el-vaki'*) i integracije evropskog običaja (*el-'urf el-urubbi*) u islamsku jurisprudenciju izričito se ukazuje ili implicira u internim aktima i odlukama EVFI-ja, kao i naučnim studijama njegovih članova. Ranije je spomenuto da je običaj (*'urf*), prema Statutu Vijeća, jedan od izvora za donošenje fetvi.²² Poznavanje i razumijevanje društvene stvarnosti navodi se kako među izvorima fetvi EVFI-ja tako i među uslovima za članstvo u ovom tijelu.²³ Ono se postiže kroz povezivanje pravnog idžtihada (*el-idžtiḥad el-fikhi*) sa spoznajama humanističkih, društvenih, medicinskih i drugih nauka.²⁴

'Abdulmedžid en-Nedždžar smatra da je za EVFI od iznimne važnosti proučavanje evropske stvarnosti (*el-vaki' el-urubbi*) u njenim raznolikim aspektima, uključujući pravne (zakoni i drugi propisi evropskih zemalja), društvene i kulturne (evropski običaji, društvene prakse, kultura itd.). U slučaju kada članovi Vijeća nisu u stanju sami provesti istraživanja o ovim pitanjima, neophodno je da uzmu u razmatranje istraživanja eksternih stručnjaka u različitim naučnim oblastima.²⁵ Po svemu sudeći, prvi slučaj u kojem je evropski običaj značajno utjecao na način na koji članovi Vijeća razumijevaju islamske norme tretiran je u rezoluciji kojom se dopušta ostanak žene u braku sa suprugom nemuslimanom nakon što je ona primila islam. Druga, manje kontroverzna pitanja, u kojima odluke Vijeća slijede evropske običaje odnose se na određivanje termina susreta razvedenih roditelja s djetetom, izlazak supruge iz kuće bez traženja dopuštenja od muža, razgovor žena sa stranim muškarcima, čestitanje nemuslimanskih praznika, prisustvo sahrani rođaka nemuslimana, rukovanje muškarca i žene i dr.²⁶

Bez namjere da zalazimo u tehnikalije islamskog nasljednog prava (*feraiḥ*), predstaviti ćemo njegove osnovne karakteristike. Prije svega, radi se o složenom sistemu pravila koji je većim dijelom razrađen u ranoj etapi fikha, na osnovu Kur'ana, sunneta, konsenzusa ashaba (*idžma' es-sahabe*) i racionalnih mišljenja (*re'j*) ranih pravnika. Razrada islamskog nasljednog prava odvijala se u dva odvojena toka, sunijskom i šiitskom, koji se suštinski razlikuju u odnosu prema predislamskim arapskim običajima kod nasljeđivanja. Sunijska razrada *feraiḥa* predstavlja sintezu novih, kur'anskih odredbi i elemenata arapskog običajnog nasljednog prava koja je ostvarena posredstvom sunneta. Kur'anske reforme na

22 Član 7, *Al-Nizam al-asasi*.

23 Članovi 7 i 12, *Al-Nizam al-asasi*.

24 EVFI, Rezolucija 34/1 „Idžtiḥad orijentiran ka ciljevima i društvenim implikacijama”.

25 Begović, *Vjerska sloboda*, str. 62-63.

26 V. Caeiro, *Fatwas for European Muslims*, str. 194-197, 210-211.

polju nasljeđivanja ogledaju se u priznavanju prava bračnih drugova, žena, djece, roditelja (u prisustvu potomaka ostavitelja) i kognata na nasljeđivanje. S druge strane, muški agnatski srodnici zadržali su dominantan položaj u nasljeđivanju, premda i ženski srodnici nasljeđuju značajan dio zaostavštine. Sunijsko nasljedno pravo poznaje dva nasljedna reda. Prvi nasljedni red dijeli se na dvije grupe nasljednika: a) djelatice (nasljednih dijelova alociranih Kur'anom, sunnetom ili konsenzusom *ashaba*) (*ashab el-fera'id*) i b) agnatske srodnike (*'asaba*), tj. ostale nasljednike (koji nasljeđuju preostali dio zaostavštine nakon prve grupe). Prvoj grupi pripadaju muž, supruga, otac, majka, djed po ocu, nana, kćerka, sinova kćerka, sestra, sestra po ocu, sestra po majci i brat po majci. Druga grupa obuhvata agnatske muške srodnike, koji se dijele u četiri razreda: potomci ostavitelja, preci ostavitelja, potomci oca ostavitelja i potomci ostaviteljevog djeda po ocu. U slučaju kada sin ili brat ostavitelja nasljeđuje skupa sa kćerkom, odn. sestrom ostavitelja, ova ženska lica prelaze u grupu *'asabe*, pri čemu dobivaju dvostruko manji nasljedni dio u odnosu na spomenute muške srodnike. Drugi nasljedni red čine kognati (*zevu el-erham*), koji u stvarnosti vrlo rijetko nasljeđuju, s obzirom na pravilo da ih isključuju nasljednici prvog reda. Za razliku od sunijskog prava, šiitsko nasljedno pravo radikalno reformira arapsko običajno nasljedno pravo, ne priznavajući poseban status agnatskim srodnicima, nego ih tretira ravnopravno s kognatima.²⁷ Šiitsko nasljedno pravo u literaturi je ocijenjeno bližim principu spolne ravnopravnosti i strukturi savremene nuklearne porodice. Npr. šiitsko pravo omogućava kćerki da naslijedi cijelu zaostavštinu, bez obzira na prisustvo muškog agnata (npr. njenog amidže/brata ostavitelja).²⁸

Kada je u pitanju primjena islamskog nasljednog prava u evropskom kontekstu, EVFI promišlja dva moguća modela, balansirajući između „komunalnog” i „individualnog” pristupa zaštiti religijskih prava muslimana u evropskim zemljama. Prvi model podrazumijeva da evropske države zvanično priznaju islamsko nasljedno (i porodično) pravo kao posebno pravo muslimanske manjine. Vijeće drži da je pravna autonomija u pitanjima braka, razvoda i nasljeđivanja važno identitarno pitanje za muslimanske zajednice i poziva se na slobodu koju nemuslimani u islamskim zemljama imaju u pogledu primjene vlastitih vjerskih propisa. Međutim, ovaj pristup zaštiti slobode religije u Evropi danas se smatra anahronim i nekompatibilnim s idejom punopravnog građanstva. Drugi model, koji je realniji s obzirom na politiku pravnog monizma u evropskim zemljama i bliži pristupu individualnih ljudskih prava, podrazumijeva primjenu islamskih normi o nasljednim (i porodičnim) poslovima muslimana u okviru važećih evropskih

27 Hamid Khan, *The Islamic Law of Inheritance* (Oxford: Oxford University Press, 2007), str. 25-32, 67-73.

28 Ammar Shamsuddin, *Gender Parity in Islamic Inheritance Law in the United Arab Emirates (UAE): Prospects and Challenges* (doktorska disertacija), School of Law – SOAS, University of London, 2022, str. 113.

zakona, pri čemu se odgovornost spušta na nivo pojedinaca i muslimanskih organizacija.²⁹ Vijeće redovno naglašava da integracija islamskih normi, uključujući one o nasljeđivanju i oporuci, mora proći test „dvostrukog legaliteta” u smislu usklađenosti s principima islamskog prava i zakonima evropskih država. U tom svjetlu, tvrdi se da tumačenje normi islamskog nasljednog prava u odlukama Vijeća ne podrazumijeva „odbacivanje evropskih zakona ili pozivanje na njihovo nepoštovanje”, nego ima za svrhu da ponudi potrebne smjernice muslimanima kako da se pridržavaju svoje vjere „u svjetlu zakona i sistema evropskih država”.³⁰ Konkretno prilagodbe koje Vijeće zagovara kako bi se omogućila koegzistencija evropskih zakona i islamskih normi o nasljeđivanju bit će obrađene u narednom poglavlju.

2. Pravna prilagodba vasijjeta: od legata do instrumenta diobe zaostavštine

Većina zakona o nasljeđivanju koji su na snazi u evropskim zemljama, u pogledu pravnih osnova za nasljeđivanje, daju prednost testamentarnom u odnosu na zakonsko nasljeđivanje, pružajući ostavitelju ovlaštenje da testamentom (oporukom) postavi za nasljednika bračnog/vanbračnog druga i/ili djecu, druge srodnike ili treća lica, prema vlastitoj preferenciji.³¹ Po tome se ovi sekularni zakoni bitno razlikuju od islamskog nasljednog prava, koje daje primat zakonu u odnosu na testament kao osnovu za nasljeđivanje. Međutim, EVFI upravo u ovoj ključnoj razlici između pravnih sistema vidi priliku za integraciju islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu. Integracija se u rezolucijama ove ustanove nastoji postići kroz svojevrsnu modifikaciju pravne prirode ustanove vasijjeta, od legata do instrumenta za postavljanje nasljednika (*institutio heredis*) i raspodjelu cjelokupne zaostavštine.

Većina modernih sistema nasljeđivanja polazi od slobode pojedinca da doneše odluku o tome kako će njegova imovina biti raspodijeljena nakon njegove smrti.³² Takav je slučaj i u Bosni i Hercegovini (BiH), čije nasljedno pravo poznaje dva odn. tri osnova za nasljeđivanje, zavisno od entiteta/distrikta. Radi se o testamentu i zakonu, u Republici srpskoj (RS), odn. ugovoru o nasljeđivanju, testamentu i zakonu, u Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine (BD BiH). Redoslijed prioriteta je sljedeći: ugovor, testament, pa

29 Za više detalja o ovim modelima v. Begović, *Vjerska sloboda*, str. 96-98.

30 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu“.

31 EVFI, Rezolucija br. 28/1 „Oporuka i nasljeđivanje u šerijatu i državnom pravu“.

32 H. Khan, *The Islamic Law of Inheritance*, str. 25.

zakon, s tim da je primjena ugovora ograničena na ugovore o nasljeđivanju između bračnih ili vanbračnih partnera, odn. budućih bračnih partnera.³³ Prema D. Bagi i dr., prednost oporučnog nad zakonskim nasljeđivanjem može se objasniti time da nasljednici besplatno stječu imovinu ostavitelja.³⁴ Međutim, treba napomenuti da je sloboda raspolaganja imovinom putem ugovora o nasljeđivanju i oporuke u nekim evropskim zemljama, uključujući i našu državu, ograničena ustanovom nužnih nasljednih dijelova. Ova ustanova ne spominje se u rezolucijama EVFI-ja, premda ona može bitno utjecati na mogućnost testamentalnog nasljeđivanja shodno šerijatskim normama, u slučaju kada ne postoji saglasnost nužnih nasljednika s takvim raspolaganjem. Prema bosanskohercegovačkom nasljednom pravu, u nužne nasljednike ubrajaju se ostaviteljeva djeca, usvojenici iz potpunog usvojenja i bračni partner. Ovaj krug širi se na ostale potomke umrlog, njegovu djecu iz nepotpunog usvojenja i njihove potomke, roditelje, braću i sestre ostavitelja samo ako su trajno nesposobni za rad i nemaju nužnih sredstava za život.³⁵ Slično tome, prema poljskom nasljednom pravu bračni drug kojeg je testator isključio iz nasljeđivanja putem oporuke ima pravo na polovinu nasljednog dijela koji bi dobio da je nasljeđivao po osnovu zakona. Nasuprot tome, u holandskom nasljednom pravu bračni drug u identičnoj situaciji ne bio dobio ništa, jer ono ne poznaje ustanovu nužnih nasljednih dijelova. Ovo je tek jedna od brojnih razlika između nasljednih zakona u evropskim zemljama/zemljama Evropske unije (EU) koje predstavljaju značajan izazov u vremenu velike migracije stanovništva unutar Evrope, multinacionalnih biznisa i imovine koja je u posjedu stranih državljana. O tome najbolje govori podatak da više od pola miliona (oko 10%) slučajeva nasljeđivanja u zemljama EU uključuje nasljednike iz drugih država.³⁶ Nepostojanje uniformnog nasljednog prava evropskih/zemalja EU, unatoč zajedničkom porijeklu njihovih zakona iz rimske pravne tradicije, nije dovoljno naglašena u rezolucijama EVFI-ja. Bitno je naglasiti da ova raznolikost predstavlja značajan izazov donošenju jedinstvenih smjernica za evropske muslimane o tome kako raspodijeliti zaostavštinu uz istovremeno poštovanje sekularnih zakona, na jednoj strani, i slova i duha islamskih normi, na drugoj strani.

Budući da se u rezolucijama EVFI-ja predviđa opcija korištenja testamenta kao sredstva za diobu zaostavštine muslimana u evropskim zemljama, neophodno je da se ukratko osvrnemo na definiciju, sadržaj i karakter ove ustanove u islamskom pravu. Naime, pod testamentom (ar. *vasijje*) podrazumijeva se "izjava posljednje

33 Nedim Begović, „Pretpostavke za nasljeđivanje u šerijatskom i bosanskohercegovačkom nasljednom pravu”, *Zbornik radova* (Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2022), str. 181.

34 Drago Bako i dr., *Osnovi nasljednog prava* (Sarajevo: „To je to”, 1991), str. 27.

35 Član 28. stavovi (1) i (2), Zakon o nasljeđivanju u FBiH, *Sl. novine FBiH*, 80/14 i 32/19 – Odluka US.

36 V. Mariusz Zatucki, „Attempts to Harmonize the Inheritance Law in Europe: Past, Present, and Future”, *Iowa Law Review*, 103:5 (2018), str. 2317-2338.

volje, kojom testator poklanja dio svog imetka za slučaj smrti”.³⁷ Ta je izjava opoziva za života oporučitelja, a može se dati u formi pismene oporuke ili kao usmena izjava, uz prisustvo dvaju poslovno sposobnih svjedoka. Oporučitelj (*el-musi*) može biti poslovno sposobno lice koje je vlasnik imovine koju oporučuje, pod uvjetom da nije prezadužen i da testament sačinjava po slobodnoj volji. Oporučiti se mogu alikvotni dio zaostavštine, pokretne ili nepokretne stvari i koristi od stvari, a u korist fizičkog ili pravnog lica (npr. vjerske, obrazovne, naučne, kulturne ili druge ustanove). Shodno kur’anskim smjernicama, testament se realizira nakon što se podmire troškovi ukopa ostavitelja i potraživanja njegovih vjerovnika. Sloboda testamentalnog raspolaganja imovinom ograničena je u pogledu iznosa imovine i lica kojima se oporučuje. Naime, testator ne može oporučiti više od jedne trećine zaostavštine, niti u korist zakonskog nasljednika.³⁸ O prvom ograničenju postoji konsenzus pravnika svih sunijskih i šiijjskih mezheba, a o drugom ograničenju samo sunijskih pravnih škola. Testament kojim je oporučeno više od jedne trećine imovine validan je ako testator nema zakonskih nasljednika. Također, nasljednici mogu dati svoj pristanak na takvo raspolaganje nakon smrti testatora, prema sunijskoj doktrini, odn. za života testatora, prema šiijjskoj doktrini. Ukoliko se neki od nasljednika ne slože, testament se prilikom realizacije umanjuje radi zaštite njihovih nasljednih dijelova. Testament koji je sačinjen u korist zakonskog nasljednika šiijjski pravници smatraju valjanim bez pristanka ostalih zakonskih nasljednika ako obuhvata do jedne trećine imovine, dok većina sunijskih pravnika insistira na odobrenju ostalih nasljednika nakon smrti testatora.³⁹

Prema EVFI-ju, testament ima karakter dobročinog raspolaganja imovinom (*tesarruf mali bi et-teberru*) za slučaj smrti i, u osnovi, ima komplementarnu ulogu u odnosu na zakonsko nasljeđivanje u cilju ostvarenja interesa porodice i šire društvene zajednice. Svrha testamenta jeste da ljudima pruži priliku da, prije smrti, nadoknade neke od obaveza koje su propustili izvršiti prema drugima tokom svog života, postignu trajnu nagradu kroz oporučivanje imovine za opšte dobro i da osiguraju roditelje i rodbinu koji zbog razlike u religiji ili zbog prioritarnijih nasljednika nisu u krugu zakonskih nasljednika.⁴⁰ Muslimanima u evropskim zemljama preporučuje se da prije svoje smrti sastave testament u pisanoj formi, koji će imati izvršnu snagu s obzirom na odredbe pozitivnih zakona. Posebno se naglašava važnost unošenja naloga u testament da se, prilikom opremanja i ukopa

37 Nedim Begović, „Testament u islamskom pravu”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 64:11-12 (2002), str. 1147.

38 Begović, „Testament u islamskom pravu”, 1147-1151; Abdulah Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo muslimana* (Sarajevo: Abdulah Bušatlić, 1926), str. 118-124.

39 Khan, *The Islamic Law of Inheritance*, str. 231-232.

40 EVFI, Rezolucija br. 33/1, „Propisi o oporuci u korist roditelja i rodaka koji ne nasljeđuju, o oporuci u korist nasljednika i oporuci između muslimana i nemuslimana”.

tijela, ne primjenjuje postupak kremiranja, nego se oni imaju izvršiti u skladu s islamskim propisima.⁴¹

EVFI skreće pažnju na dispozitivni karakter odredaba evropskih zakona o nasljeđivanju koje pružaju mogućnost pravnim subjektima da se opredijele, po svom slobodnom izboru, za podjelu nasljedstva shodno normama islamskog nasljednog prava (*jumkin en jeldže' el-verese fi taksim el-miras ila ahkam el-fer'a'id fima bejnehum*).⁴² Ono poziva muslimane u Evropi da se pobrinu da za života sastave testament kojim će izvršiti podjelu zaostavštine „shodno pravilima islamskog prava”, navodeći u njemu imena svih nasljednika i precizirajući nasljedne dijelove koji im pripadaju prema šerijatu.⁴³ Konačno, Vijeće najavljuje formiranje posebne komisije koja će raditi na pripremi obrasca testameta (vasijjeta) koji će predvidjeti raspodjelu zaostavštine muslimana u skladu sa šerijatskim sistemom i evropskim zakonima (*tevzi' teriketih bi ma juvafik en-nizam eš-šer'i fi zill el-kavanin el-urubijje*).⁴⁴

Izvorno, islamsko pravo ne poznaje testamentalnog nasljednika, nego samo zakonskog, tako da postavljanje nasljednika ne čini sadržaj testameta (vasijjeta) kao što je to slučaj u rimskom pravu. Testament u islamskom pravu ima pravni karakter legata, tj. „naredb(e) posljednje volje kojom ostavilac nekome zavješta iz svoje zaostavštine neku imovinsku korist”.⁴⁵ Osoba kojoj se oporučuje dio imovine ima svojstvo legatara (*el-musa lehu*), tj. obdarenika, koji ima mogućnost prihvatiti ili odbiti legat, za razliku od nasljednika koji stječe svojinu na nasljedstvu samom smrću ostavitelja.⁴⁶ Iz svega navedenog proistječe da korištenje testameta (vasijjeta) kao instrumenta za diobu zaostavštine u fikhu EVFI-ja podrazumijeva modifikaciju njegovog sadržaja i pravne prirode, u smislu da on obuhvata ne samo određivanje legata nego i postavljanje nasljednika.

Potrebno je napomenuti da je praksa izrade i objavljivanja formulara za islamsku oporuku već uveliko prisutna u Velikoj Britaniji, gdje, na inicijativu vodećih muslimanskih organizacija, stručnjaci za islamsko i englesko pravo sarađuju kako bi osigurali da oporuka bude validna prema oba pravna sistema.⁴⁷ Problem koji proistječe iz ovog uniformnog pristupa ogleđa se u potencijalnom narušavanju integriteta islamskog normativnog sistema, koji nalaže usklađenost između nasljednih prava i finansijskih odgovornosti unutar porodice, kao i u zanemarivanju društvenog konteksta, a osobito preobražaja koju je porodica, posebno u zapadnim zemljama, pretrpjela u modernom dobu.

41 EVFI, „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

42 EVFI, „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

43 EVFI, Rezolucija br. 28/1, „Oporuka i zaostavština u šerijatu i državnom pravu”.

44 EVFI, „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

45 Alija Silajdžić, *Testamenat u šeriatskom pravu* (Sarajevo: Državna tiskara, 1941), str. 79-83.

46 Silajdžić, *Testamenat u šeriatskom pravu*, str. 79-82.

47 Karčić, *Šerijat i pravni pluralizam u Evropi*, str. 112.

3. Pravo žene na nasljeđivanje: sociokulturni izazovi evropskih društava i (izvan)kontekstualna primjena islamskog nasljednog prava

Pored različitog tretmana testamenta kao osnova za nasljeđivanje, islamsko nasljedno pravo, u svojoj sunijskoj verziji, bitno se razlikuje od evropskih zakona o nasljeđivanju po svom agnatskom principu nasljeđivanja, koji često daje prednost muškim nad ženskim nasljednicima (npr. sinu nad kćerkom, bratu nad sestrom) odn. mužu nad suprugom. Ova njegova karakteristika, koja je blisko povezana s tradicionalnom strukturom i funkcijama porodice, čini ga nekompatibilnim s principom zaštite jednakih prava muškarca i žene, kao jednom od osnovnih vrijednosti koje su zaštićene u evropskom pravnom poretku,⁴⁸ ali i s preovlađujućim sociokulturnim praksama u evropskom kontekstu. Preobražaj tradicionalne patrijarhalne porodice, u kojoj je muž hranitelj, a supruga domaćica, u savremenu, više egalitarnu porodicu, u kojoj su oba bračna druga hranitelji,⁴⁹ rastuća participacija žena na tržištu rada, naglasak na individualnoj autonomiji i razvijanje programa socijalne pomoći kroz koje država preuzima ulogu osiguranja osnovnih potreba građana – bitno oblikuju kontekst za razmatranje pitanja primjene islamskog nasljednog prava u evropskim društvima. Analiza usvojenih rezolucija i preporuka EVFI-ja pokazuje da je ovo tijelo svjesno prisustva ovih sociokulturnih izazova, ali ipak nije spremno da pruži kontekstualizaciju islamskih normi o nasljeđivanju na nivou primjene. Rezolucija o „nasljedstvu žene u islamu” (*miras el-mer’e fi el-islam*) spada među one tekstove EVFI-ja u kojima se uloga evropskog društvenog konteksta i evropskog običaja svjesno umanjuje, a istovremeno naglašava važnost očuvanja i primjene tradicionalnih islamskih normi. Već sam naslov ovog dokumenta potvrđuje ovu konstataciju jer bi, u protivnom, trebao precizirati da tretira pitanje nasljedstva žene muslimanke u Evropi.

U uvodnom dijelu rezolucije, EVFI naglašava da je većina islamskih normi o nasljeđivanju ustanovljena šerijatskim tekstovima čija je vjerodostojnost i epistemološka izvjesnost (*kat’ijje es-subut ve ed-delale*) neupitna sa stanovišta islamske pravne teorije (*usul el-fikh*), što ih razlikuje od većine drugih propisa. Pridržavanje ustanovljenih nasljednih dijelova (*fera'id*) opisano je kao manifestacija vjere, pobožni (*te’abbudi*) čin i izraz pokornosti (*ta’a*) Uzvišenom Allahu. Filozofija nasljeđivanja u islamu, prema EVFI-ju, sastoji se u davanju prednosti pojedinim

48 Član 14. Evropske konvencije o ljudskim pravima zabranjuje diskriminaciju u uživanju prava i sloboda na osnovu spola, religije i dr. Ako se primijeni u vezi s članom 8, koji jamči pravo na porodični život i Prvim protokolom, koji štiti pravo na imovinu, mogao bi biti prepreka za primjenu islamskog nasljednog prava u evropskom kontekstu (v. Sayed, „The Accommodation of Minority Customs”, 336).

49 Za raspravu o ovoj transformaciji u bosanskohercegovačkom kontekstu v. Selvira Draganović, *Psibosocijalni izazovi za budućnost braka i porodice* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020), str. 11-32.

nasljednicima nad drugima na osnovu stepena srodstva između ostavitelja i nasljednika i vremenskog slijeda generacija, pa se nasljednicima iz generacije koja nastavlja život daje veći udio u nasljedstvu u odnosu na one iz generacije kojoj se primiče smrt, bez obzira na spol nasljednika.⁵⁰

Nadalje, EVFI naglašava da je pravo žene u islamu na nasljeđivanje neupitno i da se ono manifestira u različitim oblicima. Štaviše, tvrdi se da ono spada u „nužno znanje o vjeri” (*ma'lum min ed-dini bi ed-darure*), skupa s ostalim normama o nasljeđivanju o kojima je postignut konsenzus (*idžma'*) na osnovu šerijatskih tekstova kategoričke vjerodostojnosti i značenja. Rezolucija nastavlja s pojašnjenjem razlike između muškarca i žene kod prava na nasljeđivanje. Navodi se da davanje prednosti muškim nad ženskim nasljednicima nije opće pravilo u islamskom nasljednom pravu, te da postoje tri različite situacije u tom pogledu: a) žena nasljeđuje dvostruko manje od muškarca, b) žena nasljeđuje jednako kao i muškarac ili više od njega i c) žena isključuje muškarca iz nasljeđivanja. U apologetskom tonu, dodaje se da poređenje sistema nasljeđivanja u islamu i nekih evropskih zakona potvrđuje „da islam ne čini nasilje ženi, kako neki misle”, te da postoje situacije u kojima žena u islamu dobija veći nasljedni dio nego prema nekim evropskim zakonima, npr. majka ostavitelja uvijek ima pravo na nasljedni dio bez obzira na prisustvo njegove djece i bračnog druga.⁵¹

Prema EVFI-ju, sama činjenica da su norme o nasljeđivanju precizirane u Kur'anu (*tefsil ahkam el-miras fi el-Kur'an*) obavezuje muslimana da ih ispoštuje kao manifestaciju vjerovanja u pravедnost Zakonodavca. Na ovaj način, Vijeće se pozicionira nasuprot savremenih muslimanskih mislilaca koji smatraju da navođenje konkretnih normi o porodici i nasljeđivanju u Kur'anu ne ukazuje na njihov „obredoslovni” (*te'abbudi*) karakter, nego ih treba razumjeti u sociokulturnom kontekstu kur'anske objave, odn. kao odgovor na urgentnu potrebu za reformom položaja žena i djece u arapskom društvu u 7. st. n. e.⁵²

Za razmatranje problema kontekstualizacije stajališta EVFI-ja od suštinske su važnosti dijelovi rezolucije u kojima se tretira teleološki (*mekasidi*) aspekt pitanja i njegovo ostvarenje u evropskom kontekstu. Naime, naglašava se da se sistem nasljeđivanja u islamu temelji na načelu pravde (*mebdé' el-'adl*), a ne kvantitativne jednakosti, kako je to u pozitivnim zakonima, a pravda nalaže „da se čovjeku daju prava koja odgovaraju njegovim odgovornostima i obavezama”.⁵³ Naime, principe agnatskog nasljeđivanja u islamu, koji, u određenim slučajevima, daju

50 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu”.

51 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu”.

52 Za više detalja o ovom interpretativnom pristupu v. Ziba Mir-Hosseini i dr., *Spol i ravnopravnost u muslimanskom porodičnom pravu: Pravda i etika u islamskoj pravnoj tradiciji* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020).

53 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu”.

prednost muškim nad ženskim nasljednicima, prema tumačenju EVFI-ja, treba razumjeti u vezi s ustanovom izdržavanja (*bab en-nefekat*) islamskog porodičnog prava. Za razliku od evropskih porodičnih zakona, koji se temelje na idealima lične autonomije i samodovoljnosti, u islamskom pravu jasno su definirane obaveze članova porodice u pogledu uzajamnog izdržavanja, a najveći teret u tom smislu snosi muž odn. muški agnatski nasljednik unutar tradicionalne proširene porodice. Tako npr. muškarac ima obavezu da isplati vjenčani dar (*mehr*) i obezbijedi izdržavanje porodice (*nefekāt el-usre*), dok je žena oslobođena tih dužnosti, a usto ima pravo da samostalno raspolaže svojom imovinom.⁵⁴ Prema tome, efektivni razlog (*'ille, menat el-hukm*) norme prema kojoj muški agnati nasljeđuju u omjeru „dva naspram jedan” u odnosu na ženske agnate, odn. muž u odnosu na suprugu, jeste da oni imaju veće finansijske odgovornosti i obaveze u odnosu na ženske nasljednike.

Međutim, ako se spomenuti princip pravde primijeni u evropskom kontekstu, onda bi dodjeljivanje dvostruko većeg nasljednog dijela muškom nasljedniku bilo oprečno njegovom značenju, naime s obzirom na to da ne korespondira njegovim stvarnim finansijskim odgovornostima. Jaz između intencija islamskog nasljednog prava i stvarnosti života itekako je izražen u evropskim društvima koja visoko vrednuju individualnu autonomiju, slobodu i nezavisnost od drugih i samodovoljnost. Tako npr. M. Sayed navodi da švedsko bračno pravo ne priznaje obavezu izdržavanja između krvnih srodnika izuzev izdržavanja djece od strane njihovih roditelja. Dakle, radi se o potpuno drugačijoj organizaciji porodičnog života u odnosu na onu koja stoji u pozadini tradicionalnih islamskih normi. Pored toga, obaveza da se osiguraju osnovne materijalne pretpostavke za dostojanstven život nije na proširenoj porodici, nego na državi društvenog blagostanja (*welfare state*).⁵⁵ Treba napomenuti da se promjena porodičnih uloga i rastuća participacija žene u plaćenim poslovima / doprinosu troškovima domaćinstva odnosi ne samo na opću nego i na muslimansku populaciju na Zapadu, a u izvjesnoj mjeri prisutna je i u većinski muslimanskim društvima.⁵⁶

54 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu”.

55 Sayed, „The Accommodation of Minority Customs in Sweden“, str. 338.

56 Istraživanje A. Shamsuddina pokazalo je da su svi ispitanici, muškarci i žene, saglasni oko toga da se dogodila promjena uloge žene u društvu UAE, posebno u smislu njenih finansijskih odgovornosti i doprinosa troškovima domaćinstva. Među njima, 81,3% ispitanika slažu se u potpunosti s navedenom konstatacijom, a 18,8% slažu se donekle. Gotovo 59% ispitanika podržali su, donekle ili u potpunosti, stav da njihova muška i ženska djeca naslijeđe jednake nasljedne dijelove, dok su neki od njih izričito naveli da će se postarati da osiguraju takvu podjelu, i to u formi poklona koji će dati za svog života. Uzorak ispitanika sastojao se od ukupno 78 sagovornika različite starosne dobi, visine prihoda, nivoa formalnog obrazovanja, provincije (emirata) u kojoj su nastanjeni, a obuhvataju predstavnike četiriju kategorija: vladinih službenika, pravnih stručnjaka, uleme i opće javnosti. V. Shamsuddin, *Gender Parity in Islamic Inheritance Law*, str. 173-178, 188, 200-201.

Unatoč odsustvu efektivnog razloga, EVFI insistira na važenju norme o dvostruko većem nasljednom dijelu muškarca u odnosu na ženu. Tako se zaključuje da „nije ispravno anulirati ili promijeniti pravo žene na nasljedstvo ako ona doprinosi izdržavanju domaćinstva ili muža, jer to nije njena obaveza, nego muževljeva”.⁵⁷ Štaviše, navodi se da se njen doprinos u tom slučaju smatra izrazom dobročinstva, uslijed čega se ne mijenja njen propisani nasljedni dio. U pokušaju da rekonstruira tradicionalnu organizaciju porodičnih uloga, Vijeće zauzima stav da muž ima vjersku obavezu da izdržava porodicu, bez obzira na to što ta obaveza nije propisana savremenim pozitivnim zakonima.⁵⁸ Međutim, svjesno da izazov sociokulturnih promjena i dalje stoji, Vijeće u okviru usvojenih preporuka na zasjedanju posvećenom temi nasljeđivanja i oporuke u evropskom kontekstu ukazuje na potrebu za ulaganjem „velikog napa da se protumače situacije u kojima se nasljedstvo dijeli na način da muškarcu pripada dvostruki dio u odnosu na ženu, naročito onima koji žive u društvu koje stavlja u zaduženje ženi i muškarcu da skupa nose teret izdržavanja, a ne obavezuju muškarca da izdržava suprugu, majku, odraslu kćerku i sestru”.⁵⁹

Članovi Vijeća svjesni su da, prilikom zauzimanja kolektivnih stavova o pitanjima evropskih muslimanskih zajednica, istovremeno uzimaju učešće u globalnim diskusijama o značenju i relevantosti šerijata i mogućnosti njegove reforme u skladu sa savremenim okolnostima.⁶⁰ Konkretno, interpretativni pristup Vijeća u ovom slučaju ukazuje na prisutnost bojazni od historiziranja objavljenih islamskih tekstova (*tarihijje en-nusus*) i njihove relativizacije, a s obzirom na činjenicu da se o ovim pitanjima vode rasprave ne samo na Zapadu nego i u većinski muslimanskim društvima.⁶¹ U istraživačkom radu H. Hanefija, člana Vijeća, „Evropski običaj i njegov utjecaj na pitanja žene”, kojemu rezolucija EVFI-ja o nasljeđivanju žene u islamu duguje mnogo, kritiziraju se savremeni muslimanski „svjetovni” i „liberalni” mislioci koji se zalažu za obnovljeno razumijevanje i tumačenje objavljenih tekstova (*et-tedždid fi fehmi en-nassi ve tevvelih*) o pravilima nasljeđivanja koje bi uzelo u obzir promjenu društvenih okolnosti i običaja u savremenim muslimanskim društvima, posebno činjenicu značajne zastupljenosti žena na tržištu rada. Hanefi očigledno nije u mogućnosti osporiti promjene koje su se dogodile, ali on izražava otvorenu bojazan da bi ovaj interpretativni pristup mogao voditi ka poništavanju tekstova zbog promjene historijskog i kulturnog konteksta. On zaključuje da su kur’anske norme o

57 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu”.

58 EVFI, Rezolucija br. 33/2 „Nasljedstvo žene u islamu”.

59 EVFI, „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

60 Caeiro, *Fatwas for European Muslims*, str. 233.

61 Za više detalja o pokušajima reforme islamskog nasljednog prava i pratećim diskusijama u većinski muslimanskim društvima, s fokusom na Ujedinjene Arapske Emirate, v. Shamsuddin, *Gender Parity in Islamic Inheritance Law*.

nasljeđivanju vremenski neograničene, te da ni predislamski arapski običaj isključivanja ženskih lica iz nasljeđivanja, niti savremeni običaj izjednačavanja žena s muškarcima u nasljeđivanju ne utječu na njihovo važenje. U istom članku, razmatranje utjecaja evropskog običaja koji zabranjuje nasilje u braku na razumijevanje i primjenu kur'anskog teksta kojim se dopušta „udaranje” supruge, kao krajnji metod suočavanja s njenim neposluhom (*nušuz*),⁶² dovodi Hanefija do drugačijeg rezultata. Naime, Hanefi zaključuje da je spomenuti tekst utemeljen na običaju (*en-nass el-mebni 'ala el-'urf*) koji je bio prisutan u arapskom društvu u vrijeme objave islama. Pošto se taj običaj promijenio, što potvrđuju usvojene međunarodne konvencije koje zabranjuju nasilje prema ženama, mijenja se i norma (*hukm*) koja je sadržana u tom tekstu.⁶³

Dž. 'Avde, također član Vijeća, u svojoj knjizi *Intencije šerijata kao filozofija islamskog prava: sistemski pristup*, tvrdi da se „historiziranje” islamskih tekstova u cjelini (...) sukobljava sa samim vjerovanjem u božanski izvor Kur'ana i izvrsnost njegovog vrijednosnog sistema koji je Muhammed, a.s., primijenio”.⁶⁴ S druge strane, on smatra da „specifična pravna pravila koja su potanko iznesena u Kur'anu treba razumjeti u okviru kulturnog, geografskog i historijskog konteksta objave islama”, te da „intencije i vrijednosti njegovih propisa trebaju voditi naš idžtihad kako bismo te pojedinosti projicirali u izmijenjene kontekste u kojima se nalazimo”.⁶⁵ Prema njegovom shvatanju, običaj (*'urf*) u islamskoj pravnoj teoriji podrazumijeva „interakciju sa spoljnim svijetom”, a svrha uvažavanja običaja jeste prilagođavanje okolnostima ljudi i naroda koji ne dijele arapske običaje koji se u fikshskim djelima smatraju „zadanim”. Nažalost, praktične implikacije ove uloge *'urfa* u fikhu bile su ograničene. Stoga, on predlaže širenje metode *'urfa* na koncept „pravnikovog svjetonazora” (alternativno, „kognitivne kulture”), koji ima važnu ulogu u oblikovanju fikha. Taj svjetonazor oblikovan je izvorima (Kur'an i normativni dijelovi poslaničke prakse), ali i drugim elementima, uključujući sociokulturni kontekst i rezultate prirodnih i društvenih nauka. To znači da „svjetonazor” mora biti „kompetentan”, odn. utemeljen na naučnoj osnovi, a ova kompetentnost jeste širenje vještine „razumijevanje stvarnosti” (*fikh el-vaki'*), koja se tradicionalno pretpostavlja kao jedan od uvjeta za idžtihad. Ovaj prijedlog, navodi 'Avde, utječe na fikh na dva načina. Prvo, smanjuje literalno slijeđenje normi (*ahkam*), koje ih pretvara u neku vrstu „obreda”. Drugo, sistem islamskog prava otvara se prema rezultatima prirodnih i društvenih nauka.

62 Kur'an, 4: 34.

63 Khalid Hanafi, „Al-'Urf al-urubbi wa atharuh fi qadaya al-mar'a“ [Evropski običaj i njegov utjecaj na ženska pitanja], dostupno na: <https://www.e-cfr.org/blog/2020/11/15/العرف-الأوروبي-وأثره-قضايا-المرأة/>, pristupljeno 28. 12. 2024.

64 'Avde, *Intencije šerijata*, str. 296.

65 'Avde, *Intencije šerijata*, str. 296-297.

Razumijevanje stvarnosti (*fikh el-vaki'*) nije više moguće za fekiha bez uzimanja u obzir relevantnih statističkih dokaza i naučnih studija o prirodnim i društvenim fenomenima.⁶⁶ Ideja o potrebi oslanjanja na rezultate drugih naučnih disciplina u idžtihadu koji uzima u obzir ciljeve šerijata i društvene implikacije fetve (*el-idžtiḥad el-me'ali ve el-mekasidi*), zadobila je i kolektivno priznanje u fikhu EVFI-ja. Na 34. zasjedanju, održanom 2023. godine Vijeće je zauzelo stav o potrebi vezivanja pravnog istraživanja (*el-idžtiḥad el-fikhi*) za humanističke, društvene, medicinske, tehničke i druge nauke čiji su rezultati relevantni za razmatranje predmeta tog istraživanja.⁶⁷

Međutim, razmatranje primjene islamskih normi o nasljeđivanju u fikhu EVFI-ja gotovo isključivo je fokusirano na pitanje mogućnosti pravne prilagodbe, prvenstveno na osnovu nalaza komparativne analize islamskog prava i evropskih zakona. Svih petnaest referata koji su podneseni na 33. redovnom zasjedanju bave se pravnim aspektima teme, kao što su pravno tumačenje kur'anskih tekstova o nasljeđivanju, pravila (*ahkam*) i ciljevi (*mekasid*) islamskog nasljednog i testamentarnog prava te komparativnopravne analize i studije slučaja o zakonima o nasljeđivanju evropskih zemalja (Irska, Francuska, Njemačka, Rusija, Albanija i dr.). Evidentan je izostanak razmatranja statističkih pokazatelja, kao i ekonomskih, socioloških i drugih relevantnih naučnih studija koje se bave temama kao što su rastuća participacija žena na tržištu rada, promoviranje jednakih mogućnosti kao četvrti stub politike zapošljavanja Evropske unije (EU), izmijenjena percepcija porodičnih uloga i funkcija, kreiranje ravnoteže između posla i privatnog života roditelja, osnaživanje predškolske njege i obrazovanja djece i sl. Ove studije ukazuju na trend rasta zapošljavanja žena kao „jednu od najpostojanijih i najraširenijih promjena unutar evropskih društava tokom posljednjih decenija”.⁶⁸ Prema podacima Evropske komisije, 2021. godine na tržištu radne snage, u zemljama Evropske unije (EU) bilo je zastupljeno 67,7% žena, dok je taj procenat u muškoj populaciji iznosio 78,5%. Statistički pokazatelji također upućuju na rastući procenat žena u visokokvalificiranoj radnoj snazi te da u skupini onih koji posjeduju univerzitetsko obrazovanje u evropskim državama već ima više žena u odnosu na muškarce.⁶⁹

S obzirom na karakter i primarnu zadaću Vijeća, kao evropskog idžtiḥadskog tijela, smatramo da je kontekstualizaciju islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom prostoru, specifično norme koja sadrži kriterij „dva prema jedan” u

66 Avde, *Intencije šerijata*, str. 322, 324-327.

67 EVFI, Rezolucija br. 34/1 „Idžtiḥad orijentiran ka ciljevima i društvenim implikacijama”.

68 Jill Rubery, Mark Smith, Colette Fagan, *Women's Employment in Europe: Trends and Prospects* (London and New York: Routledge, 1999), str. 3.

69 European Commission, „Women's situation in the labour market“, dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/women-labour-market-work-life-balance/womens-situation-labour-market_en, pristupljeno 24. 12. 2024.

korist muških nasljednika (*li ez-zeker misle hazz el-unsejejn*), moguće ostvariti kroz revitalizaciju koncepta *tahkik el-menat* (verifikacija prisustva razloga norme ili *ratio legis*) koji je razvila tradicionalna islamska pravna teorija (*usul el-fikh*), uz uvažavanje rezultata relevantnih istraživanja društvenih nauka. Naime, teoretičari islamskog prava razradili su postupak sastavljen od triju koraka koje je potrebno slijediti da bi analogijska primjena opće norme sadržane u tekstualnim izvorima na konkretnu životnu situaciju/stvarnost bila validna. Prvi korak jeste izvođenje razloga norme (*tahridž el-menat*), koji podrazumijeva identifikaciju većeg broja „svojstava” norme precedenta (*hukm el-asl*) kao potencijalnih „kandidata” za razlog norme (*menat el-hukm*). Drugi je korak eliminiranje alternativa (*tenkih el-menat*), a uključuje detaljno propitivanje različitih „svojstava” kako bi se odabralo jedno koje je podesno da bude razlogom norme (*munasib li el-hukm*). Posljednji korak jeste proklamiranje realizacije razloga norme (*tahkik el-menat*) u kojem se, putem idžtihada, verificira da li razlog ustanovljene norme (*menat el-hukm*) postoji u stvarnoj životnoj situaciji koja je predmet razmatranja.⁷⁰ U okolnostima u kojima se primjena islamskog prava vrši putem državnih sudova, treći zadatak primarno bi bio u nadležnosti sudije (kadije). Međutim, u društvima u kojima ne postoji državna sankcija primjene islamskih normi, zadaća je pojedinaca ili ustanova koje izdaju fetve da izvrše ovaj zadatak i na taj način osiguraju kontekstualiziranost islamskog normativnog učenja.

Među muslimanskim naučnicima postoji opća saglasnost da je *ratio legis* norme „dva prema jedan” u islamskom nasljednom pravu postojanje srazmjernog tereta izdržavanja koji muškarac nosi u braku i porodici, odn. odsustvo te obaveze za ženu. Također, EVFI slijedi ovaj način argumentacije, navodeći da se žena „ne zadužuje izdržavanjem bilo koga, za razliku od muškarca”.⁷¹ Postavlja se pitanje na koji će način islamski pravници ustanoviti da li je spomenuti *ratio legis* prisutan u evropskom kontekstu? Na temelju primjene teorijskog konstrukta „pravnikovog svjetonazora” (ili „kognitivne kulture”), možemo zaključiti da se odgovor na postavljeno pitanje nalazi između fikha i rezultata društvenih nauka, te da ne bi trebao zavisiti samo od stavova mudžtehida (u ovom slučaju članova EVFI-ja), kako je to u tradicionalnom *usulu*. S obzirom da naučne studije potvrđuju transformaciju porodice, od one tradicionalnog patrijarhalnog tipa, s jasnom podjelom uloga muškarca i žene u obavljanju plaćenih poslova (van kuće) i neplaćenih poslova (u kući), ka više egalitarnoj i demokratskoj porodici u kojoj muškarac i žena dijele teret izdržavanja porodice, nameće se zaključak da *ratio legis* norme „dva prema jedan” nije prisutan u evropskom kontekstu, odn. da bi se primjenom ove norme mogao iznevjeriti integritet islamskog

70 Avde, *Intencije šerijata*, str. 196-198.

71 EVFI, „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

normativnog sistema, kao i načelo pravde, koje nalaže da se svakome daju prava koja korespondiraju s njegovim/njenim obavezama.

S obzirom na navedenu raspravu, bilo bi poželjno da je EVFI naglasio kako bi prioritetan modus raspodjele zaostavštine muslimana u evropskom kontekstu trebao biti dogovor (ostavitelja i) nasljednika s ciljem ostvarenja pravedne raspodjele u svjetlu ciljeva (*mekasid*) islamskog nasljednog prava i uvažavanja specifičnih okolnosti.⁷² Te okolnosti mogle bi obuhvatiti npr. raspodjelu porodičnih uloga, doprinos izdržavanju porodice, okolnosti pojedinih nasljednika i dr. Drugi uočeni nedostatak u pristupu EVFI-ja ogleda se u nedostatku osvrta na druge međugeneracijske moduse prijenosa imovine u islamskom pravu (kao što je npr. poklon),⁷³ koji se mogu koristiti individualno ili u kombinaciji s pravilima feraiza. Kako su neki autori primijetili, postoje dva pogrešna razumijevanja islamskog sistema nasljeđivanja: a) da je feraiz, kao sistem fiksno određenih nasljednih dijelova, jedini modus raspodjele zaostavštine i b) da bi odstupanje muslimana od feraiza bilo ravno mijenjanju Božijeg prava. Zapravo, Kur'an podstiče muslimane da putem oporuke (vasijet) aktivno planiraju raspodjelu svoje zaostavštine, uz uključivanje potencijalnih nasljednika, a sve kako bi se osigurala pravda kao važan cilj (*maksad*) šerijata i prevenirali sporovi između nasljednika. U tom kontekstu, npr. treba imati u vidu mogućnost da ostavitelj podijeli svoju zaostavštinu putem oporuke na jednake dijelove bračnom drugu te muškoj i ženskoj djeci, uz njihov pristanak. U slučaju kada se neko od nasljednika protivi tome, njegov nasljedni dio ostavlja se netaknutim.⁷⁴

Na odsustvo ravnoteže između prava i obaveza koja prati selektivnu primjenu odredaba šerijatskog nasljednog prava i potrebu da se u našem kontekstu prednost da dogovornoj raspodjeli zaostavštine ukazano je više puta u odgovorima Enesa Ljevakovića, bivšeg fetva-i emina Islamske zajednice u Bosni i Hercegovni. Tako je u jednom slučaju od fetva-i emina zatraženo da se očituje o raspodjeli zaostavštine lica iza kojeg su ostala sestra i kćerka kao nasljednici. Sestra

72 Među preporukama EVFI-ja spominje se ukratko „da nema šerijatske zapreke da nasljednici pribjegu sporazumnoj podjeli zaostavštine kada postoji potreba za njom”, ali da ona ne smije povrijediti propisane udjele u zaostavštini nasljednika koji je maloljetan (*sabijj*), neuračunljiv (*medžnun*) ili odsutan (*ga'ib*), kao i embrija (*dženin*). V. „Preporuke”, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-thalathin*.

73 O ovom vidu prijenosa imovine v. Pitanja i odgovori, „Roditelj i pravedna podjela imovine među djecom”, dostupno na: <https://islamkazajednica.ba/index.php/roditelji-djeca-rodbina/28731-roditelj-i-pravedna-podjela-imovine-medu-djecom>, pristupljeno 28. 12. 2024.

74 Takvo planiranje osobito je važno u situacijama u kojima je potrebno osigurati posebnu zaštitu jednog od nasljednika zbog njegove potpune ili djelimične nesposobnosti za privređivanje. Navodi se primjer roditelja koji iza sebe ostavlja troje djece, i to kćerku s Downovim sindromom i dvojicu sinova, od kojih je jedan advokat a drugi računovođa. Otac bi želio da ostavi kćerki veći nasljedni dio kako ne bi bila na teretu braći, koja su zdrava i imaju uspješne karijere. Takva je namjera plemenita i racionalna i ne bi je trebalo tumačiti na način da se njome sumnja u mudrost božanskih propisa o nasljeđivanju. V. Muhammad Haniff Hassan, „Equal Shares of Inheritance for Muslim Children: A Forgotten Perspective”, dostupno na: [article-equalshareofinheritance-printversion.pdf](https://www.researchgate.net/publication/381111111), pristupljeno 28. 12. 2024.

ostavitelja, za koju se u pitanju navodi da je „muallima” i da ima završen „teološki fakultet”, tvrdila je da njoj pripadaju dvije trećine zaostavštine po šerijatu. Fetva-i emin je pojasnio da u ovom slučaju, po šerijatu, kćerki pripada jedna polovina zaostavštine, a druga polovina sestri ostavitelja. U nastavku je iznio sljedeći opći stav o primjeni šerijatskog nasljednog prava u našem kontekstu i doveo ga u vezu s datim slučajem:

Međutim, nismo za parcijalnu i selektivnu primjenu šerijatskog nasljednog prava u smislu da ga primjenjujemo samo kada nama odgovora, a ne primjenjujemo kada nam ne odgovara. Ako je Vaša tetka naslijedila s bratom imovinu njihovih roditelja prema šerijatu, tj. ako je naslijedila od roditelja (Vašeg djeda i nene) duplo manje od brata (Vašega oca), onda zaslužuje i da naslijedi dio imovine svoga brata ako joj to pripada po šerijatu. Ako s bratom nije podijelila imovinu svojih roditelja prema šerijatu, jer joj to tada nije išlo u prilog, onda nema moralnog osnova da sada traži podjelu prema šerijatu, kada joj to ide u prilog.⁷⁵

U drugom slučaju, fetva-i emin je, na osnovu podataka navedenih u upitu, pojasnio način raspodjele zaostavštine između supruge, dvojice sinova i kćerke ostavitelja prema šerijatskim normama, preporučivši da se uzme u obzir činjenica da je ostavitelj novčano pomogao jednog sina prilikom izgradnje kuće, ali je naglasio da je najbolje rješenje dogovorna podjela zaostavštine jer „šerijat dozvoljava nagodbu”.⁷⁶

4. Nasljeđivanje u religijski pluralnom kontekstu: prilagodba islamskih normi o nasljeđivanju za međureligijske porodice

U islamskom nasljednom pravu razlika u religiji (*ihtilafed-din*) između ostavitelja i nasljednika javlja se kao zapreka za nasljeđivanje (*man' el-irs*).⁷⁷ Musliman ne može naslijediti nemuslimana, makar mu ovaj bio najbliži srodnik, a isto pravilo važi i u obrnutom smjeru. Na primjer, ako bi otac musliman iza sebe ostavio sina koji je nemusliman i unuka koji je musliman, nasljedstvo bi pripalo unuku, dok bi sin bio isključen iz nasljeđivanja.⁷⁸ Ova zapreka za nasljeđivanje koju priznaju sve četiri sunijske i imamijska pravna škola utemeljena je na hadisu Allahovog

75 Pitanja i odgovori, „Podjela imovine po šerijatu”, dostupno na: <https://islamskazajednica.ba/index.php/nasljedno-pravo/6297-podjela-imovine-po-erijatu>, pristupljeno 28. 12. 2024.

76 Pitanja i odgovori, „Kako podijeliti nasljedstvo?”, dostupno na: <https://islamskazajednica.ba/index.php/nasljedno-pravo/1773-kako-podijeliti-nasljedstvo>, pristupljeno 28. 12. 2024.

77 Bušatlić, *Porodično i nasljedno pravo muslimana*, str. 135.

78 Khan, *The Islamic Law of Inheritance*, str. 51-52.

Poslanika, a.s., koji glasi: „Musliman ne nasljeđuje nevjernika, niti nevjernik muslimana” (*La jeris el-muslim el-kafire ve la el-kafir el-muslima*).⁷⁹

Međutim, razlika u religiji ne čini prepreku za raspolaganje imovinom putem testamenta (vasijjeta), te se npr. smatra zakonitim da musliman oporuči do jedne trećine svoje imovine bračnom drugu ili srodniku koji nije musliman.⁸⁰ U ovom slučaju izostala je primjena analogije (*kijas*) između zakonskog nasljeđivanja i testamenta, za razliku od pravila koje zabranjuje ubici da naslijedi ostavitelja čija je primjena protegnuta i na sastavljanje oporuke u korist ubice oporučitelja. Ipak, Ebu Hanife je smatrao da nije dopušteno sastavljanje oporuke u korist nemuslimana koji je stanovnik *dar el-harba*, tj. zemlje koja je u ratu s muslimanskom državom (*dar el-islam*), dok su drugi pravници to dozvolili.⁸¹

Musliman ima pravo da naslijedi dio imovine srodnika koji je istupio iz islama (tj. počinio *riddet* ili apostaziju), i to onaj koji je stečen prije čina apostazije. Naprotiv, imovina koja je stečena nakon istupanja iz islama pripada državi. Međutim, ako je počinitelj apostazije žensko lice, onda svu njenu imovinu nasljeđuju srodnici muslimani.⁸² Ova razlika temelji se na poimanju apostazije kao religijsko-političkog delikta unutar tradicionalne razrade islamskog prava. Naime, smatralo se da osoba koja istupa iz islama time ujedno ustaje protiv zajednice muslimana i pridružuje se njenim neprijateljima, pa se njena imovina tretira poput imovine pripadnika *dar el-harba*, koju je dopušteno uzeti kao ratni plijen. Budući da islamsko humanitarno pravo zabranjuje ubijanje žena u ratu, Ebu Hanife je smatrao da se ni apostazija žene ne kažnjava smrću, nego oduzimanjem slobode i pružanjem trajne mogućnosti za pokajanje.⁸³ S obzirom na očekivanje pokajanja žene koja je počinila apostaziju, njezina imovina ostaje objektom nasljeđivanja njenih muslimanskih srodnika.⁸⁴

H. Khan svrhu (*maksad*) propisivanja zabrane uzajamnog nasljeđivanja između muslimana i nemuslimana vidi u osiguranju zaštite muslimanske zajednice od neprijateljski nastrojenih nemuslimanskih zajednica. U tom kontekstu, on spominje potrebu rane zajednice muslimana da brani svoj opstanak i slobodu od neprijateljskog djelovanja nemuslimana Mekke i drugih krajeva Arabije, te ratove protiv Bizantije, Perzije i krstaša u narednim razdobljima muslimanske

79 Hadis je *muttefekun 'alejhi*. Citirana verzija hadisa zabilježena je u djelu Al-Buhari, *Sahib*, br. 6764, dostupno na: <https://sunnah.com/bukhari/85/41>.

80 Muhammad Qadri-paša, *Al-Ahkam aš-šar'iyya fi al-ahwal aš-šahsiyyah: Kodeks šerijatskih propisa o ličnom statusu*, članovi 539 i 542 (Sarajevo: El-Kalem, 2020), str. 190-191.

81 Qadri-paša, *Al-Ahkam aš-šar'iyya*, str. 191.

82 Begović, "Pretpostavke za nasljeđivanje", str. 178.

83 Za raspravu o poimanju apostazije u tradicionalnoj i modernoj islamskoj jurisprudenciji v. Nedim Begović, *Sloboda religije u islamskom pravu i sistemu ljudskih prava Ujedinjenih nacija* (Sarajevo: El-Kalem, 2023), str. 101-115.

84 Hasib Muratbegović, *Tumač šerijatskih propisa hanefijskog mezheba o ženitbi, obitelji i nasljedstvu* (Zagreb: Naklada Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, 1944), str. 438.

historije. On zaključuje kako je razmatranje ovog pitanja u savremenom dobu više akademske naravi i da nema praktični značaj koji je imalo u vrijeme objave i širenja islama, s obzirom na to da je u današnje vrijeme veoma mali broj međureligijskih porodica i slučajeva religijske konverzije unutar porodice.⁸⁵

Navedena konstatacija vjerovatno je opravdana u kontekstu većinski muslimanskih društava. Međutim, situacija je nešto drukčija u zapadnim društvima tokom posljednjih nekoliko decenija, gdje su povećano muslimansko prisustvo, prelasci na islam i religijski mješoviti brakovi između muslimana i nemuslimana iznova aktualizirali pitanje razlike u religijskoj pripadnosti kao zapreke za nasljeđivanje. Ovo pitanje je, na individualnom nivou, značajno za muslimane koji se nalaze u situaciji da, shodno pozitivnom pravu, mogu naslijediti cijelu ili dio zaostavštine svojih nemuslimanskih srodnika ili bračnog druga. Međutim, ono ima i šire društvene implikacije koje su vezane za održavanje skladnih porodičnih odnosa, opredijeljenost muslimanske zajednice za suživot, dijalog i saradnju u dobročinstvu s pripadnicima drugih religija, kao i priznanje načela ljudskog dostojanstva kao osnova za uživanje jednakih prava, neovisno o religiji ili uvjerenju pojedinca.

Načelni stavovi koje je EVFI zauzeo u kontekstu proučavanja uloge muslimana u jačanju društvenih relacija u evropskom kontekstu naglašavaju njihovo pripadanje evropskim društvima i isključuju dihotomiju između muslimanske i nemuslimanskih zajednica koja karakterizira neka pojedinačna pravila klasične islamske jurisprudencije, uključujući odredbu o razlici u religijskoj pripadnosti kao zapreci za nasljeđivanje.⁸⁶ Muslimani i nemuslimani jesu „braća po ljudskosti”, koja uzajamno sarađuju u ostvarenju dobrobiti za čovječanstvo (*et-te'avun 'ala el-hajr bejne beni el-bešer*). Ljudsko dostojanstvo (*el-kerame el-insanijje*) jedan je od ciljeva islama (*mekasid el-islam*), vezuje se za samo svojstvo ljudskosti i polazište je za priznavanje ljudskih prava, sloboda i odgovornosti bez diskriminacije (*dune temjiz*).⁸⁷ Štaviše, EVFI poziva na ostvarenje lične i kolektivne slobode svih ljudi, bez razlikovanja na osnovu religije.⁸⁸ EVFI je u zasebnoj rezoluciji proklamovao da islam potvrđuje prava srodnika (*hukuk el-ekarib ve el-erham*), ne gledajući pritom na njihovu religijsku pripadnost (*ve lem jenzur fi zalike ila ihtilaf ed-din*), nego na srodničku vezu i ranije istaknuto načelo ljudskosti (*asl el-insanijje*). Ova prava, smatra EVFI, ostvaruju se na različitim planovima, koji uključuju

85 Khan, *The Islamic Law of Inheritance*, str. 156.

86 U tom svjetlu može se razumjeti argument J. el-Karadavija, prvog predsjednika EVFI-ja, da se riječ “nemusliman, odn. nevjernik” (*kafir*) u citiranom hadisu Poslanika, a.s., treba protumačiti kao neprijatelj muslimana ili onaj koji ratuje protiv muslimana (*harbijj*). Ne radi se tu, smatra El-Karadavi, o nemuslimanu koji je sugrađanin muslimanima ili u miru s njima. V. Jusuf el-Karadavi, *Fikh muslimanskih manjina: Kako biti musliman na Zapadu* (Sarajevo: Libris, 2004), str. 150-151.

87 EVFI, Rezolucija br. 29/1 “Ljudsko dostojanstvo i njegov utjecaj na jačanje društvenih veza”.

88 EVFI, Rezolucija br. 29/2, “Sloboda kao osnov međuljudskih relacija”.

uzajamne posjete, čestitanja, saučešća, ali i poklone i ulaganje imetka, tj. različite vidove materijalnog potpomaganja.⁸⁹

Društvena realnost muslimanskih manjina u evropskim zemljama koja se ogleda u postojanju značajnog broja međureligijskih porodica, u kojima muslimani ostvaruju relacije s bračnim drugovima, krvnim i tazbinskim srodniciima nemuslimanima, oblikuje kontekst nekih od spomenutih principa. Pitanje raspodjele zaostavštine spada među važnija pitanja u kontekstu održavanja skladnih porodičnih odnosa, a način na koji se muslimani odnose prema ovom pitanju može doprinijeti kreiranju pozitivne ili negativne percepcije o islamu u lokalnim zajednicama. Stoga, EVFI ima veliku odgovornost da pruži odgovarajuću kontekstualizaciju islamskih normi o nasljeđivanju za međureligijske porodice u evropskim društvima.

Općenito, na temelju analize rezolucija o nasljeđivanju i oporuci, može se zaključiti da Vijeće ne razmatra mogućnost usvajanja novog idžtihada o pitanju nasljeđivanja između muslimana i nemuslimana, niti primjene teleološkog (*mekasidi*) pristupa u razumijevanju citiranog hadisa u onom dijelu koji je predmet konsenzusa klasičnih pravnika, naime da nemusliman nema pravo da naslijedi imovinu muslimana. S druge strane, teleološko tumačenje prihvaćeno je u dijelu koji se tiče načina na koji musliman nasljeđuje zaostavštinu nemuslimana, s obzirom na postojanje različitih interpretacija u islamskoj pravnoj tradiciji. Prilagodba islamskih normi o nasljeđivanju koju Vijeće pruža djelimična je, a temelji se na primjeni metode selekcije (*tehajjur*) u smislu odabira pravnih i egzegetičkih mišljenja iz islamske tradicije kojima se ostvaruju spomenuti pragmatični i principijelni interesi.

Prije svega, Vijeće je zauzelo stav da muslimanu nije zabranjeno da naslijedi zaostavštinu srodnika nemuslimana na osnovu testamenta ili pozitivnog zakona o nasljeđivanju.⁹⁰ Drugim riječima, važenje deskriptivne norme (*el-hukm el-vad'i*) koja je izvedena iz citiranog hadisa, tj. razlike u religiji kao zapreke za nasljeđivanje, efektivno je ograničeno na relaciju nemusliman (bračni drug ili srodnik) – musliman (ostavitelj). U predmetnoj rezoluciji ne navodi se obrazloženje (*ta'lil*), niti svrha (*maksad*) zauzimanja spomenutog stava. Odstupajući od saglasnog mišljenja klasičnih pravnih škola islama koje su isključile mogućnost da musliman nasljeđuje imovinu nemuslimana, Vijeće se pozvalo na fetve ashaba Mu'aza ibn Džebela i Mu'avije ibn Ebi Sufjana, grupe učenjaka iz generacije tabi'ina, među kojima su bili Se'id ibn el-Musejjeb, Muhammed ibn el-Hanefije, Ebu Dža'fer el-Bakir i Mesruk ibn el-Edžde', i postklasičnih pravnika Ibn Tejmije i njegovog

89 EVFI, Rezolucija br. 29/7, „Prava bližnjih i srodnika nemuslimana u evropskim društvima”.

90 EVFI, Rezolucija br. 5/1, „Nasljeđivanje srodnika nemuslimana od strane muslimana”.

učenika Ibn el-Kajjima, koji su smatrali da je muslimanu dozvoljeno da naslijedi nemuslimana.⁹¹

Zapravo, stav EVFI-ja proizašao je iz prethodno donesene fetve dr. J. el-Karadavija u kojoj on pruža detaljnije obrazloženje opravdanosti primjene postupaka selekcije (*tehajjur*) i preferencije (*terdžih*) o ovom pitanju, a koje je vođeno muslimanskim pojedinačnim i javnim interesima (*mesalih*). Prema ovom autoru, intencija stava o dopuštenosti nasljeđivanja imovine nemuslimana jeste da pripadnost islamu ne smije stajati na putu ekonomskog osnaživanja muslimana, od kojeg koristi može imati cijela zajednica muslimana, što je na tragu značenja hadisa Allahovog Poslanika, a.s., koji govore o tome da je islam uzrok povećanja snage i moći muslimana, a ne njihovog slabljenja i ponižavanja. Pragmatičnost El-Karadavijevog pristupa naročito je vidljiva iz njegove opservacije da bi primjena razlike u religiji kao zapreke za nasljeđivanje u fikhu manjina mogla ujedno biti i prepreka širenju islama u zapadnim društvima. Kad govori o značenju citiranog hadisa, El-Karadavi se oslanja na Ibn el-Kajjimovo tumačenje da se riječ „nevjernik” (*el-kafir*) odnosi na neprijatelja islama ili onoga koji ratuje protiv muslimana (*harbi*), a ne na nemuslimana koji je štićenik (*zimmi*) muslimanske države. Slijedom ovog tumačenja, logično se nameće pitanje da li riječ „nevjernik” (*el-kafir*), koja je u hadisu upotrijebljena na dva mjesta, u oba slučaja nosi identično značenje te da li se zabrana nasljeđivanja imovine muslimana također ograničava na neprijatelja muslimana (*harbi*)? U nastavku, El-Karadavi diskutira o spomenutom pitanju, ali ponuđenom obrazloženju nedostaje kontekstualizacija za zapadna društva s obzirom na to da se pitanjem bavi u okviru svoje rasprave o fikhu muslimanskih manjina na Zapadu. Naime, autor pojašnjava kako musliman ima pravo na naslijedi nemuslimana, štićenika muslimanske države (*zimmi*), dok ovaj nema to pravo u odnosu na muslimana iz razloga što muslimani štite *zimmije*, bore se za njih i pomažu im u otkupu njihovih zarobljenika, dok oni nemaju ove obaveze prema muslimanima.⁹² S obzirom na činjenice da se sistem štićeništva (*zimme*) vezuje za većinski muslimanska društva, da ima historijski karakter i da je izgubio svoju relevantnost u savremenom kontekstu, navedeni argumenti nisu adekvatni prilikom razmatranja pitanja nasljeđivanja između pripadnika različitih religija ili uvjerenja u evropskim društvima.

S obzirom na navedeno, EVFI se opredijelio da prilagodbu islamskih normi o raspodjeli zaostavštine za međureligijske porodice ostvari putem ustanove „obavezne oporuke” (*el-vasijje el-vadžibe*). Izvorno, radi se o idžtihadskom rješenju koje je usvojeno u nekoliko arapskih država u drugoj polovini 20. st. u cilju rješavanja problema koji se javlja kao rezultat odsustva priznanja principa

91 EVFI, Rezolucija br. 5/1, “Nasljeđivanje srodnika nemuslimana od strane muslimana”.

92 El-Karadavi, *Fikh muslimanskih manjina*, str. 151.

reprezentacije u islamskom nasljednom pravu. Naprimjer, ako musliman ima dva sina, pa jedan od njih dvojice umre za života svog oca, njegova djeca ne mogu predstavljati svog oca prilikom raspodjele djedove zaostavštine na način da dobiju njegov nasljedni dio. Nepriznavanje principa reprezentacije rezultat je temeljnog načela islamskog nasljednog prava da osoba koja je bliža ostavitelju po stepenu srodstva isključuje udaljenije srodnike.⁹³ Suština usvojenih reformskih zakona o obaveznoj oporuci ogleda se u tome da djed/nana ima obavezu da unučadima oporuče onaj dio imovine koji bi pripao njihovom roditelju da je živ, a ako to ne učine iz bilo kojeg razloga, unučadima se dodjeljuje taj nasljedni dio po sili zakona.⁹⁴

Većinsko mišljenje u islamskoj pravnoj tradiciji podrazumijeva da je sastavljanje oporuke obavezno samo ako se njome oporučuju sredstva za izvršenje dugova prema Allahu, dž. š. (npr. zekat, hadž, fidja i dr.) ili povrat povjerene stvari ili duga prema drugim ljudima. Prema manjini muslimanskih pravnika, kao što su Ibn Hazm, Et-Taberi i dr., musliman je u obavezi da sačini oporuku u korist roditelja i rođaka koji su isključeni iz nasljeđivanja zbog prećih nasljednika ili razlike u religiji. Oni smatraju da ajet kojim se propisuje ostavljanje nije derogiran kasnije objavljenim ajetima o nasljednim dijelovima, nego se i dalje primjenjuje na roditelje i rodbinu koji su iz nekog razloga isključeni iz nasljeđivanja.⁹⁵ Na temelju ovog manjinskog mišljenja, EVFI je zauzeo stav da musliman kome se primiče smrt ima vjersku obavezu da oporuči dio svoje imovine, u granicama jedne trećine, roditeljima i rodbini koji su zbog razlike u religiji ili prioritelnijih nasljednika lišeni dijela u nasljeđivanju. Ono što predstavlja novinu u pristupu EVFI-ja ovom pitanju jeste da, u slučaju kada musliman želi oporučiti jedan dio imovine trećim licima koja nisu njegovi srodnici, ima pravo da im dodijeli samo jednu trećinu od trećine svoje ukupne zaostavštine, a preostale dvije trećine dužan je ostaviti prethodno spomenutim kategorijama srodnika.⁹⁶ Time se dodatno ograničava sloboda oporučnog raspolaganja imovinom, što je bio jedan od argumenata kritičara sistema obavezne oporuke. Naime, oni su izrazili bojazan da bi se, u slučaju daljeg širenja primjene ove ustanove, moglo doći u situaciju faktičkog dokidanja slobode oporučnog raspolaganja jednim dijelom zaostavštine.⁹⁷ Na koncu, EVFI naglašava da je po šerijatu muslimanu dozvoljeno da oporuči imetak nemuslimanu i obrnuto, te da za takav postupak nema nikakve smetnje,

93 Khan, *The Islamic Law of Inheritance*, str. 41-42.

94 Ahmed Purdić i Senad Čeman, „Status obavezne oporuke u šerijatskom nasljednom pravu”, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 19 (2021), str. 275.

95 Purdić i Čeman, „Status obavezne oporuke”, str. 276.

96 EVFI, Rezolucija br. 33/1, „Propisi o oporuci u korist roditelja i rođaka koji ne nasljeđuju, o oporuci u korist nasljednika i oporuci između muslimana i nemuslimana”.

97 V. Khan, *The Islamic Law of Inheritance*, str. 185.

osim ako se pouzdano zna da će imetak biti upotrijebljen za nanošenje štete (*dar-rer*) ili neprijateljstvo (*‘udvan*).⁹⁸

Zaključak

Na osnovu analize primarnih izvora (rezolucije, fetve i preporuke) te pregleda literature, u ovom radu istražili smo kako EVFI pristupa složenom pitanju integracije islamskih normi o nasljeđivanju u evropskom kontekstu te smo razmotrili ključne pravne i sociokulturne izazove s kojima se Vijeće susreće na tom putu.

Općenito, EVFI se zalaže za pravnu prilagodbu islamskih normi o nasljeđivanju, osiguravajući njihovu primjenjivost u okviru dispozitivnih normi evropskih zakona, ali pokazuje ograničenu senzibilnost prema društvenim i kulturnim izazovima koji su neizbježni u procesu integracije. Ovaj pristup može rezultirati nedostatkom adekvatne kontekstualizacije fikha u društvenoj stvarnosti (*el-vaki’*) muslimanskih zajednica te potencijalno ugroziti integritet islamskog normativnog učenja na nivou primjene zbog odsustva ravnoteže između nasljednih prava i finansijskih odgovornosti u porodici.

Konkretno, EVFI modificira pravnu prirodu vasijjeta (testamenta), od legata do instrumenta za raspodjelu zaostavštine, kreirajući mogućnost primjene islamskih normi o nasljeđivanju unutar sekularnog pravnog okvira. Međutim, izdvajanje ovih normi iz cjeline sistema imovinskih prava i dužnosti u tradicionalnoj proširenoj porodici i njihova primjena u izmijenjenom sociokulturnom kontekstu koji uključuje promjenu strukture porodice, rastuću participaciju žene na tržištu rada i situaciju da država preuzima socijalnu ulogu – može dovesti do neravnoteže između nasljednih prava i finansijskih odgovornosti u porodici. Premda se u rezolucijama i preporukama EVFI-ja identificiraju neki konkretni sociokulturni izazovi (rad žene izvan domaćinstva i njen ravnopravan doprinos kućnom budžetu), on ne pruža očekivanu kontekstualizaciju prilikom tumačenja islamskih normi o nasljeđivanju (npr. kroz primjenu koncepta *tahkik el-menat* te stavljanje većeg naglaska na dogovornu raspodjelu zaostavštine, umjesto najavljenog kreiranja uniformnog obrasca vasijjeta za evropski prostor).

Drugi značajan sociokulturni izazov kod tumačenja i primjene islamskih normi o nasljeđivanju ogleda se u rastu broja međureligijskih brakova i porodica kod evropskih muslimana. U ovom pitanju, EVFI se opredijelio za prilagodbu islamskih normi o raspodjeli zaostavštine za međureligijske porodice putem ustanove „obavezne oporuke” (*el-vasijje el-vadžibe*), na temelju izbora (*tehajjur*)

98 EVFI, Rezolucija br. 33/1, „Propisi o oporuci u korist roditelja i rodaka koji ne nasljeđuju, o oporuci u korist nasljednika i oporuci između muslimana i nemuslimana”.

i protežiranja (*terdžih*) manjinskog mišljenja iz islamske pravne tradicije koje upućuje na vjersku dužnost testamentarnog raspolaganja dijelom imovine u korist roditelja i rodbine koji su isključeni iz nasljeđivanja zbog razlike u religiji ili prisustva prioritarnijih nasljednika.

Literatura

- Avde, Džasir, *Intencije šerijata kao filozofija islamskog prava: sistemski pristup* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2012)
- Bako, Drago (i dr.), *Osnovi nasljednog prava* (Sarajevo, "To je to", 1991)
- Begović, Nedim, „Testament u islamskom pravu“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, 64:11-12 (2002), str. 1147-1156.
- Begović, Nedim, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi* (Sarajevo: El-Kalem, 2015)
- Begović, Nedim, „Pretpostavke za nasljeđivanje u šerijatskom i bosanskohercegovačkom nasljednom pravu“, *Zbornik radova* (Sarajevo: Fakultet islamskih nauka, 2022), str. 165-187.
- Begović, Nedim, *Sloboda religije u islamskom pravu i sistemu ljudskih prava Ujedinjenih nacija* (Sarajevo: El-Kalem, 2023)
- Berger, Maurits, „The Last Shari’a Court in Europe: On Molla Sali v. Greece“, *Journal of Islamic Law*, 1:1 (2020), <https://journalofislamiclaw.com/current/article/view/berger>, pristupljeno 28. 4. 2024.
- Buhari (al-), *Sahih*, br. 6764, Sahih al-Bukhari 6764 - Laws of Inheritance (Al-Farra’id) - Sunnah.com - Sayings and Teachings of Prophet Muhammad (صلى الله عليه و سلم).
- Bušatlić, Abdulah, *Porodično i nasljedno pravo muslimana* (Sarajevo: Abdulah Bušatlić, 1926)
- Caeiro, Alexandre Vasconcelos, *Fatwas for European Muslims: The Minority Fiqh Project and the Integration of Islam in Europe* (doktorska disertacija)
- Draganović, Selvira, *Psihosocijalni izazovi za budućnost braka i porodice* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020)
- European Commission, „Women’s situation in the labour market“, Women’s situation in the labour market - European Commission, pristupljeno 24. 12. 2024.
- EVFI, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-’adiya al-rabi’a va al-thalathin* [Završna deklaracija 34. redovnog zasjedanja], Istanbul, 11.-15. novembar 2023.
- EVFI, Fetva br. 5/2, „Imovina koju iza sebe ostavlja supruga nakon svoje smrti“.

- EVFI, Fetva br. 13/10, „Nasljeđivanje imovine za koju postoji sumnja u način njenog sticanja“.
- EVFI, Fetva br. 27/9, „Da li se porez na zaostavštinu tretira kao dug?“
- EVFI, Fetva br. 32/9, „Oporuka koja je suprotna šerijatu“.
- EVFI, Fetva br. 32/10, „Da li naknada štete zbog nesreće (na radu) ulazi u zaostavštinu?“
- EVFI, „Preporuke“, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-khamisa* [Završna deklaracija 5. redovnog zasjedanja], Dablin, 4.-7. maj 2000.
- EVFI, „Preporuke“, *Al-Bayan al-khitami li al-dawra al-'adiya al-thalitha wa al-t-halathin* [Završna deklaracija 33. redovnog zasjedanja], Istanbul, 11.-14. juni 2022.
- EVFI, Rezolucija br. 5/1, „Nasljeđivanje srodnika nemuslimana od strane muslimana“.
- EVFI, Rezolucija br. 28/1 „Oporuka i zaostavština u šerijatu i državnom pravu“.
- EVFI, Rezolucija 29/1 „Ljudsko dostojanstvo i njegov utjecaj na jačanje društvenih veza“.
- EVFI, Rezolucija 29/2, „Sloboda kao osnov međuljudskih relacija“
- EVFI, Rezolucija 29/7, „Prava bližnjih i srodnika nemuslimana u evropskim društvima“.
- EVFI, Rezolucija br. 33/1, „Propisi o oporuci u korist roditelja i rođaka koji ne nasljeđuju i oporuci u korist nasljednika i oporuci između muslimana i nemuslimana“.
- EVFI, Rezolucija br. 33/2, „Nasljeđivanje žene u islamu“.
- EVFI, Rezolucija br. 34/1 „Idžtihad orijentiran ciljevima i društvenim implikacijama“.
- EVFI, Rezolucija br. 34/2 „Olakšavanje u fetvi i njegova ograničenja“.
- EVFI, Rezolucija br. 34/3 „Idžtihad i slijeđenje mezheba u evropskom kontekstu“.
- EVFI, Rezolucija br. 34/6 „Selektivni idžtihad“.
- EVFI, Rezolucija br. 34/7 „Eklekticizam u fikhu islamskog prisustva na Zapadu“.
- Hanafi, Khalid, „Al-'Urf al-urubbi wa atharuh fi qadaya al-mar'a“ [Evropski običaj i njegov utjecaj na ženska pitanja], <https://www.e-cfr.org/blog/2020/11/15/العرف-الأوربي-وأثره-قضايا-المرأة>, pristupljeno 28. 12. 2024.
- Hassan, Muhammad Haniff, „Equal Shares of Inheritance for Muslim Children: A Forgotten Perspective“, [article-equalshareofinheritance-printversion.pdf](#), pristupljeno 28. 12. 2024.
- Karadavi (el-), Jusuf, *Fikh muslimanskih manjina: Kako biti musliman na Zapadu* (Sarajevo: Libris, 2004)

- Kararat (al-) wa al-fatawa al-sadira 'an al-Majlis al-urubbi li al-ifta' wa al-buhuth mundhu ta'sisih* (1417. h./1997.) *wa hatta al-dawra al-thamina wa al-'ishrin* (1440. h./2018.) [Rezolucije i fetve koje je izdalo Evropsko vijeće za fetve i istraživanja od osnivanja (1417. h./1997.) do dvadeset osmog zasjedanja (1440. h./2018.)], prir. 'Abdullah bin Jusuf el-Džudej'.
- Karčić, Fikret, *Pravno-historijske studije* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2016)
- Karčić, Harun, *Šerijat i pravni pluralizam u Evropi: Primjeri koegzistencije religijskog i sekularnog prava na Starom kontinentu* (Centar za napredne studije: Sarajevo, 2018)
- Khan, Hamid, *The Islamic Law of Inheritance* (Oxford: Oxford University Press, 2007)
- Malik, Maleiha, *Muslim Legal Norms and the Integration of European Muslims* (EUI Working Papers RSCAS 2009/29)
- March, Andrew, „Sources of Moral Obligation to non-Muslims in the ‘Jurisprudence of Muslim Minorities (*Fiqh al-aqalliyyat*)’ Discourse“, *Islamic Law and Society*, 16:1 (2009), str. 34-94.
- Muratbegović, Hasib, *Tumač šeriatskih propisa hanefijskog mezheba o ženitbi, obitelji i nasljedstvu* (Zagreb: Naklada Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja, 1944)
- Nizam (al-) al-asasi li al-Majlis al-urubbi li al-ifta' wa al-buhuth* [Statut Evropskog vijeća za fetve i istraživanja], <https://www.e-cfr.org/النظام-الأساسي/>, pristupljeno 28. 12. 2024.
- Pitanja i odgovori, „Kako podijeliti nasljedstvo?“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/nasljedno-pravo/1773-kako-podijeliti-nasljedstvo>, pristupljeno 28. 12. 2024.
- Pitanja i odgovori, „Podjela imovine po šerijatu“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/nasljedno-pravo/6297-podjela-imovine-po-erijatu>, pristupljeno 28. 12. 2024.
- Pitanja i odgovori, „Roditelj i pravedna podjela imovine među djecom“, <https://islamskazajednica.ba/index.php/roditelji-djeca-rodbina/28731-roditelj-i-pravedna-podjela-imovine-medu-djecom>, pristupljeno 28. 12. 2024.
- Purdić, Ahmed i Ćeman, Senad, „Status obavezne oporuke u šerijatskom nasljednom pravu“, *Zbornik radova Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici*, 19 (2021), str. 263-283.
- Qadri-paša, Muhammad, *Al-Ahkam aš-šar'iyya fi al-ahwal aš-šahsiyyah: Kodeks šerijatskih propisa o ličnom statusu* (Sarajevo: El-Kalem, 2020)
- Rubery, Jill, Smith, Mark, Fagan, Colette, *Women's Employment in Europe: Trends and Prospects* (London and New York: Routledge, 1999)

- Sayed, Mosa, „The Accommodation of Minority Customs in Sweden: The Islamic Law of Inheritance as an Example“, *European Journal of Law Reform*, 12:3-4 (2010), str. 327-328.
- Shamsuddin, Ammar, *Gender Parity in Islamic Inheritance Law in the United Arab Emirates (UAE): Prospects and Challenges* (doktorska disertacija), School of Law – SOAS, University of London, 2022.
- Silajdžić, Alija, *Testamenat u šeriatskom pravu* (Sarajevo: Državna tiskara, 1941)
- „Sociocultural Legal Studies (Law & Society)“, Sociocultural Legal Studies (Law & Society) — Prof. Dr. Dr. h.c. Susanne Baer, pristupljeno 26. 12. 2024.
- Zakon o nasljeđivanju u FBiH, *Sl. novine FBiH*, 80/14 i 32/19 – Odluka US.
- Zatucki, Mariusz, „Attempts to Harmonize the Inheritance Law in Europe: Past, Present, and Future“, *Iowa Law Review*, Vol. 103, 2018.
- Ziba Mir-Hosseini (i dr.), *Spol i ravnopravnost u muslimanskom porodičnom pravu: Pravda i etika u islamskoj pravnoj tradiciji* (Sarajevo: Centar za napredne studije, 2020)

Islamic Inheritance Law in the European Context: Legal Accommodation and Sociocultural Challenges in the Fiqh of the European Council for Fatwa and Research

Abstract

This article explores how the European Council for Fatwa and Research (ECFR) approaches the complex issue of integrating Islamic norms of succession into the European context, considering the legal and sociocultural challenges it faces along the way. The subject of the analysis are the interpretations of Islamic norms on inheritance that are presented in resolutions (*qararat*), expert legal opinions (*fatawa*) and recommendations (*tausiyyat*) of the ECFR. It is argued that the ECFR views the integration of Islamic norms on inheritance mainly through the prism of legal accommodation, not showing sufficient sensitivity to the sociocultural factors involved in the integration process, which may result in the absence of adequate contextualization of fiqh in the social reality (*al-waqi'*) of European Muslim communities.

Key words: Islamic inheritance law, Islamic norms, fiqh for minorities, European Council for Fatwa and Research, legal accommodation, sociocultural challenges, European laws, European custom